

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Аграрні перетворення в Україні (1994-2004 роки)»

Виконав: студент II курсу

магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

СНІГУР Олександр Сергійович

Керівник: к.і.н., доц.

МАЙСТРЕНКО Владислав Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.

ЖУРАВЛІОВ Денис Володимирович

ХАРКІВ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження	23
1.3. Методологія та методи дослідження.....	29
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ПРЕЗИДЕНТОМ Л. Д. КУЧМОЮ	33
2.1. Суспільно-політичний та економічний розвиток держави напередодні проведення аграрних перетворень Л. Д. Кучми	33
2.2. Нормативно-законодавча база в аграрному секторі України у першій половині 1990-х років	52
2.3. Погляди Л. Д. Кучми на реформування аграрного сектору	56
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ У 1994-2004 РОКИ	66
3.1. Системна перебудова аграрного сегмента економіки.....	66
3.2. Позитивні та негативні сторони аграрної реформи.....	78
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94
РЕЗЮМЕ	105

ВСТУП

Актуальність теми. Низька соціально-економічна ефективність державного регулювання економіки, негнучкість і незадовільна адаптованість командно-адміністративної системи до умов постіндустріальних перетворень та динамічного розвитку науково-технічного прогресу, вичерпання екстенсивних чинників економічного зростання, зниження рівня життя населення на тлі зростання їх номінальних доходів та ціла низка інших процесів, які відбувалися в національному господарстві України на початку 1990-х років і сповільнювали поступальний розвиток країни загалом та мали негативні наслідки як в економічній, так і в соціальній сферах, спричинили об'єктивну необхідність ринкових перетворень в економіці держави.

Після здобуття Україною незалежності на реформи покладалися великі надії, оскільки успішне проведення прогресивних змін дало б змогу подолати кризові явища, досягти стійкого економічного зростання, здійснити трансформацію економіки та йти в ногу з глобалізаційними процесами. Зволікання з реформуванням економічної системи країни провокувало виникнення ще більших проблем макроекономічної стабільності, що назрівали в Україні. Для пошуку шляхів їх вирішення держава вдалася до політики активних реформ, яка мала б допомогти підтримувати на достатньому природному рівні головні макроекономічні пропорції, забезпечуючи макроекономічну рівновагу.

Україна завжди сприймалася на світовій арені як держава, що має потужний аграрний сектор економіки. Для цього були всі передумови. Насамперед це великі площі чорнозему – одного з найродючіших ґрунтів. Також в Україні особливо сприятливий для розвитку аграрного сектору клімат. На момент старту реформ Україна вважалася одним із найбільших постачальників зернових у Європі, а також входила до числа лідерів із виробництва соняшникової олії.

Тому одним із важливих напрямків, який потребував нагальних трансформацій, став аграрний сектор. З часів незалежності України трансформаційні процеси в аграрного сектору носила дискусійно-суперечливий характер. Недосконалість проведення аграрної та земельної реформ спричинила численні диспути і суцільні суперечки в розвитку різних сфер аграрного сегменту вітчизняної економіки. З огляду на це актуальним є поглиблене дослідження саме історичних аспектів трансформаційних процесів у сільському господарстві, які відбулися з перших років розвитку незалежної української держави, що забезпечить можливість конкретизувати та визначити перспективи даних процесів розвитку на шляху інтеграції до європейського простору. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема розгляду та дослідження трансформаційної перебудови суспільства та переходу від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки шляхом реформ, зокрема в аграрному секторі.

Успішне проведення аграрної реформи у період 1994 – 2004 років мало для реформування економіки України особливе, стратегічне значення. Від неї значною мірою залежало вирішення проблем стабільного забезпечення населення продовольством, економічної безпеки країни, її ефективної інтеграції у світові економічні структури.

В інституційному плані впродовж 1990-х років Україна разом з іншими країнами, які утворилися на пострадянському просторі, вступила у перехідний етап, де складалося строкате інституційне поле, була відсутня законодавча база в сфері регулювання аграрних та земельних відносин. Інституціалізація ринку в аграрному секторі українського народного господарства знаходилася на етапі становлення. В Україні мали місце залишки старих, попередніх інституційних форм, які ліквідувалися або трансформувалися на основі поспішно розроблених та прийнятих законів, указів, постанов уряду, запозичення «імпорту» певних інституцій за моделями розвинених ринкових інституцій інших країн, з одного боку, та створення інститутів, незвичайних для стереотипів попередньо

сформованої за інших умов економічної поведінки суб'єктів агрогосподарської діяльності. На початку 1990-х років в національному аграрному секторі формуються інститути «дикого», нецивілізованого ринку основних видів аграрної продукції; в умовах становлення грошово-фінансової системи широко поширюються «інститути бартеру», формується сектор «тіньової» аграрної економіки. Ці процеси проходять в атмосфері ідеологічного та економіко-політичного протистояння прихильників нових, ліберально-ринкових інститутів та представників керівних ланок попередніх інституційних аграрних формувань.

У результаті у 1990-х роках ХХ ст. на законодавчому рівні в Україні хоч і було прийнято низку законів щодо аграрного господарства, проте вони мали компромісний, враховуючи співвідношення різних політичних сил, характер. Часто вони не передбачали глибоких та необхідних, радикальних трансформацій в інституційному полі щодо аграрного сектора або не мали чітких інституційних механізмів їх впровадження (інфраструктурних факторів, необхідних засобів для трансакційних витрат, системи норм відповідальності та санкцій за їхнє ігнорування, недопущення впровадження суті тих чи інших норм, законів тощо).

На початку 1990-х років через падіння економіки та неефективність командно-адміністративного управління господарством країни поступово втрачала статус «світової житниці», лідера з виробництва зерна, соняшникової олії та багатьох інших важливих продуктів харчування, одного з кращих і надійних постачальників продовольства на світовий ринок. У цей період агропромисловий комплекс держави характеризувався як технологічно відсталий, фінансово низько забезпечений, без належного машинно-тракторного парку.

Ще однією проблемою стало соціальне питання. Низький рівень життя, безробіття, падіння народжуваності та інше – все це стало відмінними ознаками тогочасного українського села. Село, як і раніше, набагато відставало від міста за рівнем і якістю життя, поглиблювалася соціально-економічна диференціація сільських та міських територій. У селах продовжувалося концентруватися

безробіття та бідність. Сільський житловий фонд залишався переважно неупорядкованим. У вкрай поганому стані перебувала мережа закладів соціальної сфери села, мало місце масового закриття малокомплектних сільських шкіл, дитячих садків, клубів, бібліотек, медичних закладів. Незадовільні умови життєдіяльності згубно позначалися на демографічній ситуації у сільській місцевості.

Загалом ситуація, що склалася в аграрному секторі вітчизняної економіки, потребувала перетворень відповідно до умов впровадження ринкової моделі господарювання та необхідності покращення соціального забезпечення жителів українського села. 1994 рік можна вважати переломним в аграрному розвитку нашої держави, оскільки він став початком впровадження ряду важливих реформ. Реформи та перетворення в аграрній сфері 1994 – 2004 років повернули сільське господарство у правильне русло, його ефективність та конкурентоспроможність значно зросли.

Не зважаючи на тривалий період, який минув з часу впровадження аграрної реформи в Україні 1994 – 2004 років, ця проблема не втрачає актуальності, оскільки розкриття досягнень та недоліків перетворень допомагає уникнути прорахунків в аграрній політиці в майбутньому, а також багато аспектів означених наукових проблем залишаються дискусійними, недостатньо розкритими в наукових джерелах. З огляду на все зазначене вище темою нашого дослідження обрано «Аграрні перетворення в Україні (1994-2004 роки)».

Об’єкт дослідження – процес реформування аграрного сектора України.

Предмет дослідження – нормативно-правова база аграрної реформи, шляхи, механізми та фактично реалізовані заходи з реформування та регулювання земельних відносин у процесі проведення аграрної реформи в Україні з 1994 по 2004 роки.

Хронологічними межами дослідження є 1994 – 2004 роки, на які припадають дві каденції президента Л. Д. Кучми, за президентства якого було зроблено основні перетворення в аграрному секторі економіки.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у межах 25 областей та АР Крим у період 1994-2004 роки.

Мета дослідження полягає у висвітленні проблеми в історіографії, джерелах, аналізі передумов та причин проведення аграрної реформи президентом Л. Д. Кучмою, вивченні специфіки реформування аграрного сектора України у даний історичний період розвитку держави.

Відповідно до мети дослідження було визначено **завдання** дипломної роботи:

- дослідити історіографію проблеми дослідження;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- висвітлити особливості суспільно-політичного та економічного розвитку держави напередодні проведення аграрних перетворень Л. Д. Кучми;
- охарактеризувати нормативно-законодавчу базу в аграрному секторі України у першій половині 1990-х років;
- розкрити погляди Л. Д. Кучми на реформування аграрного сектору;
- охарактеризувати особливості процесів системної перебудови аграрного сегмента економіки;
- обґрунтувати позитивні та негативні сторони аграрної реформи.

Наукова новизна отриманих результатів. У роботі здійснено ґрунтовний аналіз соціально-економічних і суспільно-політичних передумов здійснення аграрної реформи в Україні в 1994 – 2004 роки; сформульовано засади реалізації аграрної реформи в Україні за часів президентства Л. Д. Кучми. Дана обґрунтована оцінка проведених реформ аграрного сектора національної економіки, звернено увагу на недоліки політики реформування в аграрній сфері з метою попередження прорахунків в аграрній політиці в майбутньому.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання його результатів у навчальних курсах з новітньої історії України, в спецкурсах і спецсемінарах, присвячених проблемам аграрних перетворень в Україні, зокрема періоду 1994 – 2004 років. Отримані висновки можуть знайти

застосування при самостійному ознайомленні студентів з історією розробки, впровадження та наслідків реформування аграрного сектору економіки за часів президентства Л. Д. Кучми.

Структура роботи. Дипломне дослідження складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами до них, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (102 найменування), резюме українською та англійською мовами. Загальний обсяг роботи становить 106 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Науковий доробок дослідників проблеми аграрних перетворень за часів президентства Л. Д. Кучми (1994 – 2004 року) хронологічно можна розділити на два періоди:

I. Праці, видані між 1994 – 2004 роками, тобто їх автори є сучасниками запроваджених реформ.

II. Праці, що видані після 2004 року, містять також і аналіз та оцінку результатів перетворень в аграрному секторі економіки та трансформацій земельних відносин.

Л. Д. Кучма відіграв одну з ключових ролей в реформуванні аграрного сектора економіки та ініціював докорінні перетворення на ринку земельних відносин. Перші дослідження реформаторської діяльності в аграрному секторі в незалежній Україні з'явилися у формі підручників та поодиноких монографій. До них належать «Основи агробізнесу за редакцією К. В. Поліщука. (К., 2003)¹.

У брошурі «Земельна реформа. Питання і відповіді»², яка вийшла друком 2001 року, її автори наводять стисло інформації стосовно ключових питань реформи, у тому числі пояснюється процедура паювання земель, отримання державного акту на право власності на землю.

Окремо слід виокремити праці в періодичних виданнях періоду самих реформ 1994-2004 років. В історичному розрізі проблему аграрних реформ в Україні вивчав О. О. Мороз. Окремо автор публікації під назвою «Історія аграрних реформ в Україні» звернув увагу на реформу в аграрному секторі Л. Д. Кучми. За словами науковця, на період здійснення аграрної політики президента Л. Д. Кучми проблемним залишалося створення сильної вертикальної влади.

---

¹ Основи агробізнесу / за ред. Поліщука К. В. К., 2003.

² Земельна реформа. Питання і відповіді. К., 2001. 68 с.

Країна перебувала на початку тривалого етапу формування владних структур, нормативно-правової бази. На початковому етапі реформування держава відчутно послабила власні позиції в управлінні земельними ресурсами під закликами передачі землі в руки селян, які її обробляли. Фактично реформа проходила за об'єднувальним сценарієм, який передбачав злиття громадського великомасштабного з особистим і підсобним господарством через паювання землі та майна, порушуючи важливий в історичному розрізі для українських селян принцип оптимального функціонування «двох основних форм сільськогосподарського виробництва – великомасштабного суспільного й парцелярного особистого». За словами О. О. Мороз, потреба реформи пояснювалася не стільки еволюційними процесами розвитку, скільки одномоментною зміною державного політичного ладу, пріоритетів економічного розвитку держави, системи управління. Ці складові ускладнили напрацювання теорії й практики реформування в сільськогосподарському і аграрному секторах.

Кардинальним питанням, на думку О. О. Мороз, стала приватизація у сільському господарстві. Оскільки, враховуючи демографічну ситуацію та компактність проживання сільського населення, натуральна приватизація землі, рухомого й нерухомого майна виправдано реалізовувалася шляхом паювання¹.

Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні, присвяченому Дню працівників сільського господарства 17.11. 2004 р. Було опубліковано у фаховому журналі «Економіка АПК» під заголовком «Дбаючи про села ми забезпечуємо майбутнє»². Аналізуючи цей виступ, можемо глибше зрозуміти погляди Л. Д. Кучми на завдання, а також на сам процес реформування аграрного сектору.

Велику цінність представляє дисертаційний фонд. Дисертація доктора історичних наук С. С. Падалки «Аграрна політика в Україні: формування, шляхи

---

¹ Мороз О. О. Історія аграрних реформ в Україні. Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2004. № 4. С. 9-17.

² Дбаючи про села ми забезпечуємо майбутнє. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні, присвяченому Дню працівників с/г 17.11. 2004 р. Економіка АПК. 2004. №11. С. 2-4.

реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.)»¹ є цінною для нашого дослідження, оскільки дозволяє поповнити знання про особливості суспільно-політичного та економічного розвитку держави напередодні проведення аграрних перетворень Л. Д. Кучми, детально інформує про стан аграрної галузі.

До вивчення становлення земельних відносин української держави періоду 1990-х років побічно звертались також і зарубіжні дослідники-сучасники тих процесів. Фрагментарно історія реформ, у тому числі в аграрній сфері України, представлена в роботах американських державних діячів і політичних аналітиків Г. Кіссінджера² та Зб. Бжезинського³. Британський історик Е. Вілсон під час розгляду питання державотворення 1990-х років зосереджує свою увагу зокрема і на становленні ринку землі⁴.

Незалежність України 1991 року автор характеризує як наслідок збігу обставин, а правління Л. Д. Кучми розглядає як приклад «повзучого авторитарного режиму». Основними проблемами, які заважають реформаторському процесу, на думку дослідника, є новизна питання, неузгодженість дій влади.

Оцінку Л. Д. Кучми як економічному реформатору дає Роберт Кравчук⁵. Автор об'єктивно описує позитивні і негативні боки економічних перетворень, ініційованих другим Президентом України, побічно торкаючись і земельних реформ. За словами автора публікації, Л. Д. Кучма став перершопрохідцем у становленні ринку землі на пострадянському просторі. За оцінкою науковця, економічні успіхи Л. Д. Кучми відбувалися щоразу, коли він міг і хотів

---

¹ Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.) : автореф. № 07.00.01 / 2005. 38 с.

² Кіссінджер Г. Дипломатія. М., 1997. 244 с.

³ Бжезинський З. Велика шахматна дошка. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 1999. 848 с.

⁴ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К., 2004. 552 с.

⁵ Robert S. Kravchuk. Kuchma as Economic Reformer. Problems of Post-Communism. 2005. Vol. 52:5. P. 48-58.

підтримати яскравих молодих реформаторів у їхніх зусиллях вирішити найнагальніші проблеми України.

Сучасні дослідники проблеми аграрної та земельної реформ у період 1994 – 2004 років переважно висловлюють більш об'єктивну точку зору на реформи і роль у них Л. Д. Кучми. Серед усіх наявних на сьогодні досліджень звертає на себе увагу наукові доробки П. І. Гайдуцького – українського аграрія і політичного діяча, який багато років працював заступником голови Адміністрації президента Л. Д. Кучми, сам долучався до розробки ключових питань з впровадження реформ в аграрному секторі. Саме йому належить велика заслуга у спробі створити портрет президента-реформатора. П. І. Гайдуцьким здійснене окреме фундаментальне дослідження особливостей впровадження аграрної реформи в Україні за часів президентства Л. Д. Кучми. Автор монографії висвітлює передумови, ідеологічні засади, організаційні аспекти та практичні результати аграрної реформи в Україні, здійсненої під керівництвом другого президента держави Л. Д. Кучми (1994-2004 років). Окремо розкрито організацію та механізми здійснення земельної реформи, а також формування вітчизняного аграрного ринку на селі. Особлива цінність наукової розвідки П. І. Гайдуцького полягає в тому, що дослідник обґрунтовує власну точку зору з приводу ролі Л. Д. Кучми в здійсненні аграрних змін, порівнює результати реформи на селі із низкою подібних реформаторських проектів, які відбувалися на території сучасної України (Олександрівська реформа в Росії (1861 р.), Столипінська реформа в Російській імперії (1906 р.), реформи в СРСР, зокрема М. С. Хрущова). Водночас варто зауважити, що монографія П. І. Гайдуцького до певної міри є суб'єктивною з огляду наближеності науковця до глави держави та їхню тривалу співпрацю. Проте, з іншого боку, автору вдалося комплексно підійти до вивчення низки важливих питань, що були і є актуальними для розвитку аграрного сектора української держави у період становлення її незалежності. Практична участь і плідна робота в П. І. Гайдуцького розробці та

прийнятті важливих рішень в адміністрації президента, без сумніву, є перевагою для дослідження такого роду¹.

Загальна оцінка діяльності Л. Д. Кучми на посту держави у період 1994-2004 років та його висвітлення його значення у розвитку економіки України дається у науковій публікації К. Є. Пальшкова². У роботі розглядаються періоди президентства Л. Д. Кучми, впродовж яких у політичній системі були зароджені та отримали можливість для подальшого розвитку авторитарні практики глави держави. На переконання авторів, що великою мірою цьому сприяла погано інституціолізована політична система. Водночас високо оцінюється здатність Л. Д. Кучми стратегічно мислити і втілювати в життя низку важливих для держави і громадян реформ, у тому числі й аграрної.

Велику наукову цінність представляє праця П. С. Коріненко «Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)»³. У монографії автор серед іншого дає оцінку стану справ у сільському господарстві держави у різні періоди, окрема увага акцентується на розпаювання землі у другій половині 1990-х років. Науковець одночасно проводить паралелі перетворень в аграрному секторі з реформами попередніх історичних епох.

Про державну політику реформування аграрного сектору економіки України наприкінці XX – початку XXI століть дискутує В. В. Кушмаєва⁴. Дослідниця зазначає, що головною метою аграрних перетворень було створення умов для розвитку ефективного, високопродуктивного і конкурентного агропромислового сектора України, що мало б сприяти економічному зростанню в державі та зростанню добробуту українців. На думку автора, за цілями і характером усі перетворення, що здійснювались на селі та в аграрному секторі національної економіки більшість науковців поділяють на два етапи, зокрема:

---

¹ Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. 544 с.

² Пальшков К. Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 194-201.

³ Коріненко П. С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль : ТНПУ, 2015. 496 с.

⁴ Кушмаєва В. В. Державна політика реформування аграрного сектору економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2009. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=68> (дата звернення: 28.06.2023)

етап реформування і пореформений етап. Кожен із них характеризується своїми особливостями структурної реформи, внутрішньою аграрною і торговельною політикою.

В. В. Кушмаєва, проаналізувавши реформу 1995-2004 років, резюмує, що процес реформування аграрного сектора економіки України міг здійснюватися за різними сценаріями. Необхідно було вибрати кращий із можливих варіантів або реалізувати декілька із них одночасно. Для цього необхідно було б використовувати системний підхід, тобто враховувати: по-перше, проблеми і потенціал різних форм власності та господарювання; по-друге, раціональне співвідношення різних механізмів, що регулюють аграрну сферу економіки; по-третє, міжнародний і вітчизняний досвід господарювання та специфічні умови перехідної економіки.

В цілому, даючи оцінку результатів реформування аграрного сектора економіки України, В. В. Кушмаєва акцентує увагу на недостатньо економічно обґрунтованій і виправданій ролі держави у впровадженні трансформаційного процесу, внаслідок чого прорахунки у реалізації політики аграрної реформи не дали сподіваного поліпшення цього сектора національної економіки¹.

Інформативною є публікація Я. М. Гадзало, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко, В.Я.Месель-Веселяк, та М. М. Федоров «Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність». У ній автори розкривають основні етапи реалізації аграрної реформи в Україні за часів правління Л. Д. Кучми, її науково-правове забезпечення, висвітлюють організаційну схему земельної реформи, за якою здійснювалася реорганізація земельних відносин в нашій державі. Це, на думку вчених, лягло в основу створення господарських формувань ринкового спрямування, здатних ефективно працювати в нових економічних умовах. Опрацьовано нормативно-правове та науково-методичне забезпечення проведення земельної та аграрної реформи в Україні, запропоновано напрямки

---

¹ Кушмаєва В. В. Державна політика реформування аграрного сектору економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2009. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=68> (дата звернення: 28.06.2023)

вдосконалення організаційно-правових форм господарювання в ринкових умовах, визначено позитивні зміни, що відбулися в результаті реалізації висвітлено аграрну реформу в Україні. У представленій праці розроблено теоретико-методологічні та організаційно-правові основи реформування земельних відносин та аграрного сектору в Україні, розкрито сутність трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві в нових економічних умовах. У дослідженні обґрунтовано необхідність врахування досвіду реформ часів Л. Д. Кучми у подальшому розвитку та вдосконаленні нормативно-правової бази та організаційно-правових структур сільськогосподарського виробництва.

В негативному ключі звучить стаття О. А. Вівчаренко «Приватизація землі – це, зазвичай, велике грабіжництво: відбирають у народу і віддають багатіям». Автор називає земельну реформу Л. Д. Кучми «псевдонауковою антинародною Програмою земельної реформи. Також дослідник називає «розстрільними» для земельно-аграрного ладу України кучмівські укази: «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11.1994 р.; «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8.08.1995 р.; «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3.12.1999 р.¹

Досить вагомою в науковому плані є дослідження А. О. Іншиної. Науковець детально аналізує наслідки аграрної реформи для України². На переконання авторки, хоча й було виконано великий обсяг робіт з реформування земельних

---

¹ Вівчаренко О. А. Приватизація землі – це, зазвичай, велике грабіжництво: відбирають у народу і віддають багатіям. Ювілейний збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Кульчицького з нагоди 100-річчя від дня народження / за ред. І. Й. Бойка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 108-114.

² Іншина А. О. Наслідки аграрної реформи для України. Сучасний стан і перспективи розвитку обліку, аналізу та фінансового забезпечення підприємств агропромислового виробництва: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 листопада 2017 р./ Харк. нац. аграр. ун-т. Харків: ХНАУ, 2017. С. 225-227.

відносин, проте радикального оновлення аграрного сектору України не відбулося.

Земельні відносини в розрізі соціально-економічних трансформацій українського села за роки незалежності ставали об'єктом наукового пізнання П. С. Коріненко, С. С. Падалки та Н. Д. Вароді. Метою колективної праці цих дослідників є аналіз трансформацій земельних відносин на селі з проголошенням незалежності української держави. Зміни в користуванні, розпорядженні землею, а також появи нових організаційно-господарських форм господарювання в аграрному секторі носили радикальний характер, а тому були неоднозначними за механізмом втілення і результатами. У дослідженні автори дають наукову оцінку реформам на селі та в аграрному секторі.

Робота написана в порівняльно-історичному ключі і має системно-структурний характер, що забезпечило можливість впорядкувати значне число джерельного матеріалу, об'єктивно відтворити та порівняти спрямованість змін у галузі земельних відносин на різних етапах процесу реформування. Аграрна реформа в Україні, насамперед реформування земельних відносин, послідовно розглядаються від поширення оренди, розпаювання серед селян – до відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Проаналізовано об'єктивні й суб'єктивні чинники, які ускладнювали названі процеси та, зокрема, відставання у формуванні комплексу правових засад. Висвітлено вплив трансформацій земельних відносин на здобутки і втрати в аграрному секторі України. Автори констатують, що поспішне запровадження нових форм господарювання на землі без належного теоретичного вивчення, достатньої фінансової підтримки робило хід реформ Л. Д. Кучми слабо прогнозованим. Жителі сільських поселень довгий час не були впевнені в незворотності трансформації земельних відносин, про що свідчать досить сповільнені темпи отримання ними державних актів права власності на земельні паї. П. С. Коріненко та співавтори зазначають, що представники владних структур усвідомлювали складність проблеми, тому було запропоновано повільний перехід від колгоспно-радгоспної системи – через КСП

– до ОСП та ОПГ. Кульмінацією нової структури господарювання на землі стали агрофірми й агрохолдинги. Проаналізовано зміни у структурі агрокультур і тваринництва, які стали наслідком трансформації земельних відносин. Простежено зміни у житті селян, насамперед налаштованість більшості з них на дрібнотоварне виробництво. Авторами здійснено поетапний огляд стану матеріально-технічної бази аграрного сектора¹.

У своєму дослідженні М. М. Ігнатенко робить висновки, що реформи в державі за головування Л. Д. Кучми проходили досить мляво, несистематично. У досліджуваній період прощтовхування змін «зверху» відбувалося досить болісно. Впродовж 1994-2004 років був створений так би мовити «варіант державного капіталізму», в якому складові вільного ринку тісно перепліталися з ознаками домінування державних бюрократичних структур. За подібних умов практично неможливим було сформулювати новий соціальний прошарок «селянина-власника»².

Окремо слід зупинитися на працях, присвячених аналізу законодавчого забезпечення реформування аграрного сектору економіки України у роки президентства Л. Д. Кучми. С. Д. Марченко у своїй науковій розвідці «Законодавчі засади початкового періоду аграрної реформи в Україні (1990–1994 рр.)»³ досліджує роль Верховної Ради України І скликання у здійсненні аграрної реформи.

Окремо слід виокремити роботи, присвячені розвитку земельних відносин на території України та аналізу заходів, що сприяли земельній реформі та функціонуванню ринкового обігу землі. До таких, серед інших, відносимо працю

---

¹ Korinenko P., Padalka S., Varodi N. Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts. Український історичний журнал. 2021. Число 1. С. 84-97.

² Ігнатенко М. М. Аграрний сектор України за час президентства Л. Кучми : стан розвитку та тенденції змін. Грані. 2017. № 9(10). С. 93-97.

³ Марченко С. Д. Законодавчі засади початкового періоду аграрної реформи в Україні (1990–1994 рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2019. Вип. 143. С. 93-97.

колективу авторів (М. М. Федоров, В. Я. Месель-Веселяк, О. В. Ходаківська та ін) під назвою «Розвиток земельних відносин в аграрній сфері»¹.

Окремо варто виокремити літературу навчального характеру. Навчальний посібник А. М. Третяк «Історія земельних відносин і землеустрою в Україні»² розкриває передумови та особливості формування земельних відносин, механізми впровадження аграрної політики, у тому числі у досліджуваний нами період.

Цінною є наукова праця колективу авторів (В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік та ін.) «Розвиток форм господарювання на селі»³. В основу дослідження покладені фундаментальні положення щодо розвитку аграрного сектора в ринкових умовах, економіки природокористування та охорони земель, теорії управління сільськогосподарським виробництвом, його сталого розвитку в нових умовах його ведення, удосконалення законодавчої бази. Увага авторів зосереджена на проблемі нормативної бази діяльності сільськогосподарських підприємств. У книзі викладені результати реформаторських дій 1994-2004 років.

Історія розвитку земельних відносин в Україні ставала об'єктом дослідження О. Шульги⁴, а різновекторні питання трансформації земельних відносин до ринкових умов публікувалися у збірнику матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (м. Київ, 26–27 лют. 2009 р.)⁵.

Джерельною базою нашого дослідження стала також низка дисертацій. У різні періоди було захищено праці, які висвітлюють передумови аграрної реформи, механізми її впровадження, ролі К. Д. Кучми у здійсненні

¹ Розвиток земельних відносин в аграрній сфері : монографія / [М. М. Федоров, В. Я. Месель-Веселяк, О. В. Ходаківська та ін.] ; за ред. Лупенка Ю. О., Ходаківської О. В. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 с.

² Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : навч. посіб. Київ : Аграрна наука, 2002. 280 с.

³ Реформування земельних відносин і механізм їх регулювання.: наук. вид. / [В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік та ін.]. Київ : Урожай. 1993, 144 с.

⁴ Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні. Вісник КНЕТУ. 2010. № 4. С. 123-134.

⁵ Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (м. Київ, 26–27 лют. 2009 р.) / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. Київ : ІАЕ, 2009. 518 с.

трансформацій земельних відносин та аграрного сектора національної економіки. Заслуговує на увагу дисертаційна робота С. І. Шкабко «Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975-2004 рр.)»¹, яка представляє собою комплексне дослідження життєвого і суспільно-політичного шляху Л. Д. Кучми та визначення ролі другого Президента України в державотворчих процесах та становленні України як незалежної держави. У розрізі нашого дослідження наукову цінність має аналіз основних засад економічної політики Л. Д. Кучми за час каденції на посту Президента України, визначення специфіки особистого внеску в перетворення в аграрний сектор економіки та земельні відносини.

Окремою монографією вийшло дослідження О. Ковалів під назвою «Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма». Автор книги розкрив передумови проведення перетворень в аграрному та сільськогосподарському секторах економіки на прикладі Івано-Франківської області. Дана оцінка реформаторській діяльності Л. Д. Кучми, його ініціативність і відповідальність у здійсненні реформ. За словами науковця, глава держави виважено і комплексно підійшов до проведення земельної реформи – передання земель у постійне користування та приватну власність у різних галузях народного господарства, враховуючи екологічні, економічні та правові аспекти перетворень².

На сьогодні опубліковано велику кількість наукових розвідок стосовно питання аграрних перетворень в Україні доби Л. Д. Кучми у періодичних виданнях економічного, суспільно-політичного та історичного характеру. Серед джерел цього типу слід виділити статті таких дослідників, як М. М. Ігнатенко, Я. М. Шабала, С. В. Петруха, Б. В. Стахов, Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров та низки інших.

---

¹ Шкабко С. І. Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975-2005 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 254 с.

² Ковалів О. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ : ДІА, 2016. 416 с.

Високу оцінку роботі Л. Д. Кучми на шляху розробки та втілення аграрної реформи дає А. С. Гальчинський¹. На його переконання, функціональною основою системних реформ кучмівського періоду є найбільш глибокі перетворення, пов'язані з утвердженням приватної власності на землю. С. В. Петруха і Б. В. Стахов, даючи оцінку аграрної реформи періоду президенства Л. Д. Кучми, зауважують, що, беручи до уваги кризогенність розвитку сектору в 1990-х роках, незавершеність аграрної реформи, проголошеної ще за часів Л. Д. Кучми, недосконалість інституційної зрілості державних регуляторів через низку причин, зокрема, постійних трансформацій зі спеціалізованим центральним органом виконавчої влади, уповноваженим відповідати за впровадження політики сталого розвитку, «пронизування» нею аграрного сектору та його рослинно-тваринної ланки і переробно-харчової промисловості, виводять на перший план економічний контекст, використовуючи категорію «економічна стійкість», яка в подальшому еволюціонує в напрямі безпекотворення, детермінуючи її з фіскально-бюджетною підтримкою АПК².

Я. М. Шабала, досліджуючи проблему аграрна реформа і розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині (1991–2009 роки), дає, зокрема оцінку ролі Л. Д. Кучми у проведенні перетворень в аграрному секторі та сільському господарстві України на етапі її становлення як незалежної держави. Автор викладає міркування Президента щодо аграрної реформи в Україні, висловлені ним у книзі «Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні». Л. Д. Кучма, як ініціатор реформи, чітко усвідомлював, що в тодішній Україні поставало питання про те, як після паювання колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) забезпечити цілісне використання розпайованої землі. Вихід було знайдено в оренді землі. Президент Л. Д. Кучма був переконаний, що паювання землі як підготовчий етап

---

¹ Гальчинський А. Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності). URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (дата звернення: 08.07.2023)

² Петруха С. В., Стахов Б. В. Сучасні виклики сталому розвитку аграрного сектору економіки України: теоретико-концептуальні аспекти. Агросвіт. 2020. № 8. С. 49-71.

приватизації та оренда землі як спосіб об'єднання земельних паїв стали основою земельної реформи. «Оренда забезпечила можливість об'єднувати земельні ділянки у великі масиви для їх ефективного використання», – пише Л. Кучма. Хоча, на наш погляд, паювання землі і майна КСП створювало реальні матеріальні й організаційні передумови для кооперування, і цей шлях міг бути ефективніший. Адже нині для основної маси, наприклад, волинських селян, які здали майнові та земельні паї в оренду, орендна плата не стала відчутним джерелом господарської спроможності та добробуту. Матеріальна винагорода власникам паїв є незначною, а основні прибутки господарства населення отримує від реалізації власної продукції¹.

Наукову цінність має колективна монографія «Розбудова ринкової економіки в Україні»². У розділі під назвою «Програма реформ Леоніда Кучми: від переосмислення помилок до прискорення ринкових перетворень» увага дослідників сконцентрована зокрема і на ролі Президента у втілення ключових реформ в національній економіці, зокрема на реформуванні аграрного сектора України. При визначенні структури монографічної праці авторами використано проблемно-хронологічний підхід. Наукова цінність дослідження полягає у вивченні проблеми, яка в українській історіографії не вивчалася в такій постановці та хронологічних рамках.

Проблема формування аграрної політики України розглядалася також Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк та М. М. Федоровим. У їхньому колективному дослідженні висвітлено проблему формування стратегії трансформації аграрного сектору України і вдосконалення земельних відносин шляхом паювання землі³.

---

¹ Шабала Я. М. Аграрна реформа і розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині (1991–2009 роки). Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2009. С. 298-302.

² Розбудова ринкової економіки в Україні / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київ, 2021. 99 с.

³ Стратегія Леоніда Даниловича Кучми - Президента України 1994-2005 рр. щодо реформування аграрного сектору економіки України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров. Економіка АПК. 2013. № 10. С. 139-146.

Про земельні відносини та реформи в історичному розрізі написана стаття І. Ф. Баланюк та Т.Л. Іванюк¹. Метою наукової розвідки цих дослідників став аналіз особливостей розвитку земельних відносин в Україні в різні історичні періоди та обґрунтування заходів з оптимізації функціонування ринкового обігу землі. Автори детально вивчають економічні процеси, що передують реформам, у їх взаємозв'язку та взаємозалежності з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків; роблять узагальнення різних аспектів вивчення земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах України; формулюють узагальнені висновки на основі системного аналізу теорії і практики організації особливостей земельних відносин у цих підприємствах. І. Ф. Баланюк та Т. Л. Іванюк досліджують основні умови зародження ринку землі в Україні, дають оцінку запровадженим у 1990-2000-х роках заходів з регулювання земельних відносин у тогочасних умовах зародження ринкових відносин. На основі попереднього досвіду запропоновано ключові напрями завершення земельної реформи в сучасних умовах. На їх думку, нині успішний розвиток земельної реформи вимагає запровадження функціонування повноцінного ринку землі, удосконаленні механізму орендних відносин і стимулювання процесу кооперації².

Отже, усю історіографію проблеми аграрних перетворень у період 1994-2004 років хронологічно можна поділити на два періоди: праці, видані між 1994 – 2004 роками, тобто їх автори є сучасниками запроваджених за президентства Л. Д. Кучмою реформ; праці, що видані після 2004 року, які містять також і аналіз та оцінку результатів перетворень в аграрному секторі економіки та трансформацій земельних відносин. Обидві групи представлені широким масивом матеріалів, які дають можливість відслідкувати специфіку підготовки та впровадження реформ в аграрному секторі економіки у період з 1994 по 2004

---

¹ Баланюк І.Ф., Іванюк Т.Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. Економіка АПК. 2020. № 1 С. 111.

² Баланюк І.Ф., Іванюк Т.Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. Економіка АПК. 2020. № 1 С. 111.

роки. В першому періоді акцент у наукових напрацюваннях робиться в основному на оцінці та описі дій у реформуванні аграрного сектору економіки, тоді як у другому періоді автори також починають більше оцінювати результати та наслідки аграрних перетворень. Досліджені праці допомагають в комплексно узагальнити результати реформаторської діяльності у аграрній сфері у 1994-2004 роки, а також пореформеного періоду в аграрному секторі та у сфері сільського господарства України, проаналізувати зміни організаційно-правових форм господарювання, які забезпечували адаптацію АПК та сільського господарства до ринкових умов. Проте, історіографія з даної проблеми робить малий акцент на причинах та передумовах проведення аграрних перетворень за президентства Л. Кучми, та ролі Леоніда Даниловича Кучми у проведенні цих перетворень. Крім того, відсутнє комплексне висвітлення позитивних та негативних наслідків даних аграрних перетворень, мало порівнюються показники аграрного сектору економіки та прогрес його розвитку з моменту початку президентства Кучми і до кінця його другої каденції. Відсутнє також комплексне дослідження системної перебудови аграрного сектору економіки.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження складається з декількох груп, серед яких варто виділити архівні документи та опубліковані матеріали (власні праці Л. Д. Кучми, періодичні видання 1994-2004 років, спогади сучасників та нормативно-правова база). У процесі підготовки наукового дослідження здійснена робота з виявлення, систематизації та аналізу джерельних ресурсів, їхнього використання для поставлених у дослідженні завдань. Усе це в комплексі забезпечило можливість створити повноцінну джерельну базу роботи, яка є досить змістовною та інформативною для виконання завдань дослідження.

Значний масив документів, які відображають діяльність Л. Д. Кучми у напрямку здійснення системних реформ в економіці держави в статусі Президента України знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. В ньому зберігаються матеріали Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України та Центральної виборчої комісії. Зокрема, стенограми та протоколи засідань Кабінету Міністрів України, листування Президента України з профільними міністерствами, державними комітетами, аналітичні матеріали – весь цей комплекс джерел дає можливість простежити роль Л. Д. Кучми в організації та здійсненні реформ на селі та аграрному секторі.

Фонд «Верховна Рада» (ф. 1) містить велику кількість документів, присвячених парламентському життю та діяльності народних депутатів. Значний інтерес привертають матеріали стосовно виборів до Верховної Ради УРСР/України в 1990 та 1994 рр. У них відображений перебіг виборчого процесу, з реєстрацією кандидатів, їхніх передвиборних програм, що сприяє дослідженню процесу становлення устремлінь Л. Д. Кучми та його вкладу у перетворення різних галузей економічного і суспільно-політичного життя України, взаємин і співпраці з розробки механізму реформ з різними владними інституціями України.

Важливе місце в джерельній базі дослідження займають нормативно-правові документи, що включають в себе укази та розпорядження Президента України. Частина з них, що охоплює період першої каденції Президента – з 1994 до 1999 р., – зберігається в фонді 5233. Документи, що охоплюють другий термін перебування Л. Д. Кучми на посаді глави держави (2000-2004 рр.), є у вільному доступі на офіційному сайті Верховної Ради України, де також можна ознайомитися із законами та постановами парламенту, декрети, постанови та розпорядження уряду. Ці джерела дають змогу прослідкувати позицію глави держави щодо перетворень в економіці України та інших моментів, що характеризують Президента як реформатора і господарника.

Важливою групою джерел, що дають можливість зрозуміти діяльність Л. Д. Кучми в різні періоди його каденції є його власні виступи, послання до українських парламентарів, праці та мемуари. Л. Д. Кучма був більш плідним у творчому плані, ніж його попередник Л. М. Кравчук. Його доробок налічує вісім книг і монографій, написаних під час та після перебування на посту глави держави. Першим епістолярним доробком стала його робота під назвою «Про найголовніше»¹, що побачила світ у 1999 р. У ній серед іншого Л. Д. Кучма виклав власні погляди на доцільність реформування ключових секторів економіки.

Для нашого дослідження велику наукову цінність робота Л. Д. Кучми «Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні»², видана у 2004 році. У книзі автор виклав матеріал про хід соціально-економічних трансформацій в пострадянській Україні. Важливе місце також відводиться аналізу політичних процесів, що були тісно взаємопов'язані з ходом економічних реформ. Також Л. Д. Кучма аналізує передумови і хід реформ у молодій українській державі, покроковий план системних перетворень в Україні, яка хоч і нелегко, проте стала на шлях модернізації.

Потужним джерелом стала праця Л. Д. Кучми, що складається з двох томів «Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роках»³ Л. Д. Кучма описує десятирічний період формування вітчизняної економіки крізь призму власної діяльності на посту Президента України. В праці вміщені матеріали-доповіді та виступи глави держави, а також офіційні документи, що характеризують процес становлення української економіки в період 1994-2004 років. Перша частина видання розкриває сутність економічних зрушень 1994-1999 рр. – етапу подолання кризи та здійснення радикальних реформ в економіці,

---

¹ Кучма Л. Д. Про найголовніше. Київ, 1999. 351 с.

² Кучма Л. Д. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2004. 379 с.

³ Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки 1994–2004 роки: доп. та виступи Президента України: офіц. док.: у 2 кн. / Л. Д. Кучма. –К.: Либідь, 2008.: Кн. 1: Подолання кризи радикальні економічні реформи 1994-1999 роки. К., 2008. 520 с.; Кн. 2: Утвердження механізмів сталого розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ 2000–2004 роки. К., 2008. 544 с.

формування на цій основі підвалин ринкових відносин. Друга частина видання висвітлює ключові моменти економічної політики наступного етапу – поглиблення ринкових реформ, які носили більш системний характер, утвердження механізмів сталого соціально-економічного зростання (2000-2004 рр.).

Уже після президенства Л. Д. Кучма видав монографію «Зламане десятиліття»¹. У книзі автор підвів економічні підсумки 1994-2004 років, порівнюючи роки свого президентства з періодом правління команди В. А. Ющенка. Праця містить інформацію про досвід, досягнення та невдачі у ході подолання в 1990-х роках наслідків глибокої економічної рецесії та кризи, сутність основ реалізації перетворень та економічного зростання в перші роки XXI ст. Особлива цінність праці «Зламане десятиліття» в тому, що автор багато уваги приділяє структурним економічним реформам – формуванню та становленню приватної власності, розвитку малого та середнього бізнесу, аналізу проблем в галузях економіки, у тому числі аграрному секторі.

До джерельної бази дослідження увійшли також виступи та доповіді, виголошені Л. Д. Кучмою на різноманітних зібраннях і державних заходах, а також посланнях глави держави до Верховної Ради України, які були підготовлені та опубліковані командою фахівців. Так, період становлення та утвердження України як незалежної держави в період президентських каденцій Л. Кучми розкривається в статтях та публічних виступах Президента України, в яких, зокрема, обґрунтовуються механізми реформ незалежної держави².

Важливими для аналізу ситуації в країні, її суспільно-політичному та економічному становищі є доповіді та промови з нагоди відзначення річниць

---

¹ Кучма Л. Д. Зламане десятиліття. Київ: Інформаційні системи, 2010. 558 с.

² Кучма Л.Д. Вибрані статті, виступи: у 2 т. / упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. Т. 1: Вірю в український народ. 1994–1999. К., 2001. 454 с.; Т. 2: Україна – європейська держава. 1999-2001. К., 2001. 367 с.

незалежності української державності¹, проведення економічних трансформацій в різних галузях економіки².

Окрему групу джерел нашого дослідження становлять послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України, де викладені головні підсумки діяльності інститутів виконавчої влади і плани на ближчу і дальню перспективи³. В основі цих документів лежать відомості про економічні показники розвитку України⁴, зокрема аграрного сектору, соціальні та політичні питання, проблеми національної безпеки та оборони, зовнішньополітичний вектор держави.

Мемуари його сучасників доповнюють дані про постать та діяльність Л. Д. Кучми. Зокрема цікавими для розуміння ролі другого Президента України в підтримці економічних реформ є спогади голови НБУ, прем'єр-міністра України за часів президентства Л. Д. Кучми, а в подальшому його наступника В. А. Ющенка⁵. Автор позитивно оцінює реформаторську політику свого попередника.

Ще однією спробою здійснити аналіз діяльності Л. Д. Кучми за його каденції на посту глави держави є спогади колишнього віце-прем'єра з питань ПЕК в уряді Ю. Я. Іоффе⁶. Окремий розділ мемуарів під назвою «Приречений уряд» описує період співпраці автора з Кучмою та аналізу підготовки та втілення програм реформ. Ю. Я. Іоффе дає позитивну оцінку намірам та заходам Л.Д. Кучми на посту прем'єр-міністра і його команди щодо запровадження перетворень в економіці держави впродовж 1992-1993 років.

---

¹ Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці незалежності України 23.08.2004 р. Київ : Преса України, 2004. 28 с.; Творення держави – справа кожного з нас: доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяч. 8-й річниці Незалежності України, 23 серпня 1999 р. Київ : Київська правда, 1999. 23 с.

² Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність: виступ Президента України Л. Д. Кучми на нараді з питань агропромислового комплексу 10 січня 1997 р. Київ, 1997. 23 с.

³ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». Офіц. вид. К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. 470 с.

⁴ «Про заходи щодо економічної стабілізації та стимулювання виробництва»: позачергове послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України 19 листопада 1998 року. К.: Україна, 1998. 31 с.

⁵ Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

⁶ Іоффе Ю. Один на один системою: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. Луганск : Лугань, 1995. 304 с.

Окрему групу джерельної бази складають матеріали періодичних видань. Зокрема, цінні та інформативні дані вміщують друковані органи інститутів державної влади – «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Відомості Верховної Ради України», «Президентський вісник». Під час збору матеріалів для магістерського дослідження значний масив інформації з проблеми був опрацьований в періодичних виданнях як-от: «Дзеркало тижня», «Економіка України», «Економіка АПК», «Українська газета» та ін. Публікації у періодичних виданнях досить широко та різнобічно висвітлюють аграрну реформу Л. Д. Кучми.

Вагоме місце в джерельному фонді належить матеріалам мережі Інтернет. З кожним днем інтернет-ресурси відіграють все більшу роль в житті сучасного суспільства, передусім розміщуючи різноманітний масив інформації. У ході вивчення проблематики дослідження значну роль відіграли електронні ресурси, насамперед інтернет-видання «Дзеркало тижня. Україна», «Українська правда», які досить глибоко висвітлювали діяльність глави держави, особливо його промахи та невдачі в реалізації реформ та розпаювання землі, а також зловживання серед його оточення. Окрему групу інтернет-джерел становить нормативно-правова база, прийнята у період 1994-2004 роки. Вона розміщена на офіційному веб-порталі Верховної Ради України, де можна відкрити електронні версії нормативно-правових документів того періоду, що полегшує пошукову діяльність. Основні матеріали дослідження доповнює значна кількість аналітичних статей, оглядів, резюме, розміщених на сторінках інтернет-видань. Вони стали корисними своїми відомостями для можливості повноцінного об'єктивного аналізу ролі Л. Д. Кучми в здійсненні перетворень.

Таким чином, слід відзначити, що джерельний комплекс магістерської роботи є достатнім та різноплановим за змістовою складовою. Джерельна база представлена документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та опублікованими матеріалами, серед яких власні праці Л. Д. Кучми, періодичні видання 1990-2000-х років, спогади його

сучасників та нормативно-правова база, ресурси в інтернеті. Вони надають серйозну можливість здійснити дослідження специфіки аграрних перетворень у період 1994-2004 років. Опубліковані та архівні документи, а також матеріали періодичних видань в сукупності дали змогу виявити передумови реформ та механізми їх втілення на практиці. Джерельну базу дослідження можна оцінити як репрезентативну та достатню для розкриття теми магістерської роботи, бо величезний масив джерел з даного дослідження є доступним. Джерела з даної теми також можна оцінити доволі достовірними, адже в основному використовуються архіви діяльності державних органів влади, статистичні дані з економіки та законодавство, які по своїй суті є об'єктивними. В загальному комплекс джерел надає підґрунтя для визначення успішності аграрних перетворень у 1994-2004 роки.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу роботи склали принципи міждисциплінарності, наукового плюралізму, історизму, системності, науковості, об'єктивності. Принцип міждисциплінарності був застосований при використанні спеціальних наукових методів не лише з історії, але також з економіки та юриспруденції. Використання принципу наукового плюралізму дозволило розглянути широкий спектр існуючих поглядів та оцінок, як стосовно дій та заходів по реформуванню аграрного сектору економіки, так і щодо результатів аграрних перетворень у період з 1994 по 2004 роки. Принцип історизму, який вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, дав змогу вивчити аграрні перетворення 1994-2004-х років у всьому їх розвитку, визначити причини та передумови їх початку, окреслити етапи прогресу перетворень, висвітлити їх кінцевий результат та наслідки. Принцип об'єктивності допоміг мінімізувати фактор суб'єктивності при розгляді негативних та позитивних

сторін аграрних перетворень за президенства Кучми та в цілому вивчити предмет дослідження у всій його складності та контроверсійності. Використання принципу науковості допомагає забезпечити високий рівень достовірності, точності та обґрунтованості наукових результатів. Принцип системності допоміг вивчити таке складне явище як аграрні перетворення 1994-2004-х років в комплексності, розкриваючи взаємозв'язки та взаємодії, що веде до більш глибокого розуміння даного явища.

У ході дослідження були використані такі підходи як хронологічний, який передбачає аналіз розвитку подій з часом та окреслення змін і тенденцій, що відбувалися протягом певних періодів; економічний, за яким робиться зосередження на вивченні економічних аспектів історії та досліджуються впливи економічних факторів на суспільство та політику; політичний, за котрим відбувається аналіз впливу політичних рішень на розвиток суспільства; діалектичний підхід, який базується на принципі системного аналізу досліджуваних у роботі явищ як взаємозалежних процесів.

У процесі дослідження теми дипломної роботи було використано загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Серед загальнонаукових методів було використано синтез, індукцію, дедукцію та аналіз, а серед спеціально-наукових історико-порівняльний, історико-генетичний, біографічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, порівняльно-правовий, абстрактно-логічний.

Історико-порівняльний метод сприяв визначенню проробленого розвитку аграрного сектору економіки за період аграрних перетворень 1994-2004-х років та з'ясувати їх наслідки. Історико-генетичний метод застосований для встановлення основних причинно-наслідкових подій протягом всього дослідження. За допомогою біографічного методу вдалося прослідкувати формування та поступовий розвиток поглядів Л. Кучми на проблему аграрних реформ. Методи аналізу, індукції, дедукції та синтезу використовувалися в цілому у різних аспектах дослідження. Застосування проблемно-хронологічний

методу передбачає вивчення та аналіз процесу аграрних перетворень за президентства Л. Кучми у часовій послідовності. Залучення ретроспективного методу допомогло визначити причина та передумови проведення аграрних перетворень. Порівняльно-правовий метод сприяв визначенню відмінностей нормативно-законодавчої бази в аграрному секторі України до проведення аграрних реформ та після. Абстрактно-логічний метод застосований для вивчення механізмів здійснення аграрної реформи в Україні.

Таким чином, дослідження можна охарактеризувати як міждисциплінарне, так як використовуються спеціальні методи не лише історичні, а й з економіки та юриспруденції. Принципи наукового плюралізму, історизму, системності, науковості, об'єктивності та методи синтезу, індукції, аналізу, історико-порівняльний, історико-генетичний, біографічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, абстрактно-логічний, порівняльно-правовий у комплексі допомагають всебічно дослідити з різних аспектів аграрні перетворення за президентства Л. Кучми та досягнути завдань та мети дослідження.

Висновки до розділу 1

Історіографічний огляд проблеми засвідчує, що дослідження питання аграрних перетворень за президентства Л. Кучми розпочалося ще під час проведення реформування аграрного сектору економіки Леонідом Кучмою. У 1994-2004 роках акцент дослідження з даної теми робився на оцінці та описі дій по проведенню аграрних перетворень, проте у подальшому додаються спроби аналізу та оцінки проведених перетворень аграрного сектору економіки за часів перебування Кучми на посту Президента України. З'ясовано, що роль Л. Д. Кучми у здійсненні реформ в аграрному секторі до сьогодні не була предметом комплексного наукового дослідження. Проведений історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що в науковій літературі відсутнє цілісне та всебічне висвітлення його впливу на трансформаційні процеси в АПК та сільському

господарстві України. Наявні праці лише побічно висвітлюють означений напрямок діяльності Президента України Л. Д. Кучми. Мало уваги дослідники даного питання приділяють дослідженню причин та передумов проведення аграрних реформ. Незробленим для повноцінного висвітлення теми попередніми дослідниками є комплексне дослідження системної перебудови аграрного сектору економіки та глобальна оцінка наслідків і позитивних та негативних сторін аграрних перетворень.

Наявна джерельна база дослідження є достатньою та різноплановою за змістовою складовою. Вона становить сукупність архівних документів діяльності державних органів влади та опублікованих матеріалів, серед яких слід виокремити праці Л. Д. Кучми, нормативно-правову базу, спогади сучасників, періодичні видання, статистичні дані щодо аграрного сектору економіки. Весь цей масив матеріалів дає можливість для проведення всебічного вивчення особливостей аграрних перетворень у період 1994-2004 років, зважаючи на значний інформаційний ресурс джерельної бази, її велику репрезентативність та доволі високу достовірність.

Методологічні засади дослідження аграрних перетворень за президентства Л. Кучми спираються на використання ряду принципів, підходів, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження з історії, економіки та юриспруденції. В загальному, все це робить можливим вирішення поставленої у роботі мети і сформульованих завдань.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ПРЕЗИДЕНТОМ Л. Д. КУЧМОЮ

2.1. Суспільно-політичний та економічний розвиток держави напередодні проведення аграрних перетворень Л. Д. Кучми

Отримавши в 1991 році незалежність, Україна виявилась неготовою до нових умов соціально-економічного розвитку. Низка реформ, які проводилися в останні роки функціонування СРСР, характеризувалися непослідовністю та не мали чіткої стратегії. Незважаючи на початки приватно-власницьких відносин наприкінці 1980-х років, Україні у спадок дісталася командно-адміністративна система управління державою та господарством.

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності Україна вийшла на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку як одна з найбільших колишніх радянських республік. За чисельністю населення та виробничим потенціалом Україна займала другу позицію після Росії серед держав пострадянського простору. На початку 1990-х років населення України налічувало 52 млн осіб, що становило близько 18 % загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. Україна виробляла понад 16 % загальносоюзного національного доходу. Західні аналітики визнавали хороший «стартовий капітал» України, який представляв собою поєднання освітнього, наукового та промислового потенціалів, унікальні чорноземи й аграрні можливості, потужні за товарообігом чорноморські та азовські порти, розвинену транспортну інфраструктуру, вдале місце розташування та зацікавлення з боку іноземних бізнес-партнерів. Особливо з урахуванням її третього за потужністю ядерного потенціалу, засобів його доставки мало не в будь-яку точку планети, а також власної бази авіа- і ракетобудування ¹.

---

¹ Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 29.06.2023)

Водночас на початку свого самостійного шляху як незалежна держава Україна зіткнулася з цілим комплексом проблем. За оцінкою аналітиків вони були більш складними, порівняно з проблемами колишніх союзних республік СРСР. Частина з них була пов'язана з тим, що Україна, яка є однією з найбільших країн Європи, не мала власної державності в успадкованих кордонах. Тому вже спочатку державної самостійності Україна зіткнулася з такими проблемами:

– відсутність цілої низки атрибутів та інститутів державної влади, а також інституцій, які відповідали б за розвиток внутрішньої та зовнішньої економіки, зокрема таких як: Центральний (національний) банк та власна грошова одиниця; митна служба; посольства та торгові представництва; зовнішньоторговельні органи тощо;

– відсутність власної нормативно-правової бази, що регулює бюджетний процес, податкове та митне законодавство, відносини власності та інші господарські взаємини;

– гострий дефіцит кваліфікованих кадрів, які мають досвід державного управління та здатних забезпечувати цілу низку функцій, пов'язаних з міжнародними відносинами, макроекономічним аналізом та розрахунками ВВП на базі національних рахунків, розробкою та обслуговуванням державного бюджету, складанням платіжного балансу та ін.¹

Перші роки самостійного соціально-економічного розвитку держави ознаменувалися низкою проблем в суто економічній сфері. Незадовільний стан економіки України напередодні проведення реформ зумовили такі чинники:

– деформація виробництва з високим ступенем мілітаризації (зокрема, до 80% усіх машинобудівних підприємств працювали на підтримку оборонної галузі, в УРСР було зосереджено 40% військово-промислового комплексу);

– загальне одержавлення установ і підприємств, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації господарських стимулів;

---

¹ Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 29.06.2023)

– екстенсивний розвиток радянської економіки (збільшення обсягів виробництва на шкоду якісним показникам), що призвело до зниження конкурентоспроможності вітчизняної економіки перед зарубіжним виробником;

– гонитвою за високими темпами зростання радянської економічної системи.

– домінування в приватних і виробничих справах радянської ментальності (практика приписок у виробничих звітах, відсутність в більшості робітників мотивації високопродуктивної праці, повсюдне розкрадання працівниками майна підприємств, на яких вони були зайняті тощо);

– пануванням соціального утриманства ¹.

Друга частина проблем соціально-економічного та інституційного розвитку України напередодні реформ зумовлена розривом господарських зв'язків та переходом в економічних відносинах на світові ціни. Намагаючись організувати господарське життя у новій якості, українському уряду довелося мати справу з економічним сегментом колись єдиного господарського організму, структура та зв'язки якого вже не відповідали інтересам та потребам нового державного утворення. Значною мірою це було зумовлено і тим, що розміщення продуктивних сил на території України, їх структура та зв'язки формувалися на основі оборонних та експортних інтересів колишнього СРСР. Після розпаду в 1990 р. Радянського Союзу та появи незалежної України з її власними уявленнями про державні та економічні інтереси значна частина виробничих потужностей, що були успадковані від СРСР, виявилася по-суті незатребуваною. Це стосується насамперед чорної металургії, нафтопереробної галузі, суднобудування, портів, підприємств, орієнтованих на оборонну галузь.

Зазначені проблеми посилювалися і відсутністю чіткого уявлення про той потенціал, який успадкував і перейшов у власність України після розпаду колись єдиної держави. Це стосувалося підприємств та установ ВПК, майна Збройних

---

¹ Стан економіки України. URL: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiky-1991-1998. (дата звернення: 15.07.2023)

Сил, мобілізаційних резервів, земель силових структур, включаючи Чорноморський флот, власність колишніх загальносоюзних громадських профспілкових організацій, державно-громадського об'єднання «Добровільне товариство сприяння армії, авіації та флоту» (ДТСААФ), творчих спілок, комсомолу. Про долю значної частини цього майна достовірно невідомо, оскільки воно за роки незалежності змінило форму власності, було списано, продано тощо.

Таким чином, становлення державності України і її соціально-економічний розвиток на початку 1990-х років проходили в умовах успадкування нераціональних кооперованих зв'язків та транспортних перевезень, продиктованих оборонними інтересами СРСР, автономії галузей оборонного комплексу. При цьому розрив кооперованих зв'язків в оборонному комплексі стався через обвальну конверсію як в Україні, так і в Російській Федерації після розпаду наддержави.

У подальшому розрив економічних зв'язків та, як наслідок, втрата ринків збуту відбувалися через запровадження національних неконвертованих валют у колишніх союзних республіках, кризу платежів, швидку лібералізацію зовнішньої торгівлі, відсутність координації реформ та дій у рамках держав-учасниць СНД. Зокрема, перехід на світові ціни у взаємній торгівлі, в умовах енергетичної залежності України від постачання енергоресурсів з Росії та Туркменістану, призвів до негативного сальдо у торговому та платіжному балансах та потреби у фінансових коштах на покриття критичного імпорту.

Загострення проблем, що дісталися Україні, відбувалося і під впливом суб'єктивного чинника – українська еліта довгий час не могла визначитися з національними економічними інтересами молодої держави. Загалом складність початкового періоду становлення української економічної системи пов'язана з необхідністю одночасного вирішення двох великих проблем: формування держави та здійснення кардинальних економічних реформ, пов'язаних із

переходом від централізованого планування та регулювання до моделі ринкової економіки.

Період 1991-1994 років в Україні характеризується в основному вимушеними кроками щодо лібералізації цін та зовнішньоекономічної діяльності, що здійснювалися під тиском перетворень у сусідніх країнах колишнього радянського табору та міжнародного співтовариства. Але загалом справді радикальна (з погляду саме ринкової трансформації) та послідовна політика практично була відсутня. Офіційно це пояснювалося тим, що Україна намагалася йти своїм «особливим» шляхом реформ, щоби мінімізувати соціально-економічні втрати у перехідний період. В економічній політиці домінували адміністративні заходи. Разом з тим, було прийнято цілу низку досить продуманих економічних законів концептуального плану, які не так регулювали економічні процеси, скільки виконували «просвітницьку» роль. У цей період темпи розвитку та глибина кризових явищ в Україні були найзначнішими серед усіх посткомуністичних країн. На цьому етапі вичерпалися фінансові та інші резерви, тому подальше існування України як незалежної економічно держави із соціальним захистом населення взагалі було можливе лише за умови прискорення процесу реформування.

Через практику командно-адміністративного управління економікою Україна, як й інші колишні радянські республіки, опинилася в стані затяжної економічної кризи. Це призвело до ситуації, коли у господарському відношенні Україна виявилася немічною і деформованою напередодні періоду реформ 1994-2004 років. З приходом до влади Л. Д. Кучми процес докорінних реформ у соціальній та економічній сферах розтягнувся на десятиліття.

На 1990-ті роки припав безпрецедентний занепад народного господарства. Впродовж 1990–1994 років на 44 % зменшився ВВП, на 54 % – національний дохід, промислове виробництво впало на 44%. 1994 року падіння української промисловості становило 27,7% – найвищий показник у цей період. Не менш

втішною була ситуація в сільському господарстві. У 1990–1993 роках сільськогосподарське виробництво скоротилося на 25 %.

Новоутворена держава на початку існування характеризувалася рекордним спадом економіки (-22,9% ВВП за 1994 р.), а до кінця 90-х років кризи було подолано (-0,2% ВВП за 1999 р.). Завдяки вжитим заходам Україна, на відміну від сусідньої Росії, яка мала значно більший потенціал соціально-економічного розвитку, майже безболісно пережила кризу 1998 р.

У першій половині 1990-х років в Україні спостерігається висока інфляція та гіперінфляція, яка негативно позначилася на соціально-економічному розвитку держави. 12 листопада 1992 року Україна вийшла з рублевого простору. Єдиним законним засобом здійснення платіжних операцій став український карбованець, який в готівковому обігу був представлений купоном Національного банку України (купони багаторазового використання). Відтепер за радянські рублі в Україні можна було купити тільки непродовольчі товари та послуги. Також варто зазначити, що в перші дні ходіння купона-карбованця він оцінювався дорожче за рубль: за один купон давали 10 рублів. Одночасно за розпорядженням уряду була створена спеціальна Державна комісія, яка мала відповідати за проведення грошової реформи в Україні на чолі з прем'єр-міністром Л. Д. Кучмою.

Однак 1993 року тимчасові купоно-карбованці знецінилися на 10200%. У 1991–1994 роках купівельна спроможність громадян знизилася у 5 разів. Ще 1992 року майже 64% українців перебувало за межею бідності.

Індекс інфляції сягнув у 1993 році рекордних показників. Цей рік для мільйонів українських громадян асоціюється з піком економічної кризи. Бідність, занепад української промисловості, зупинка підприємств призвели до явища гіперінфляції. Підписання Декрету Кабміну «Про довірчі товариства»

дало поштовх до запуску різноманітних фінансових пірамід¹. Результатом гіперінфляції стало майже повне руйнування української економіки в 1993–1994 роках.

На інфляцію впливала грошова емісія Національного банку, що перекивала бюджетний дефіцит. 1992 року він становив 57,5% усіх видатків з державного бюджету, 1994 року – 29,7%, а вже 1995 року – 7,3%. Поступове збалансування державного бюджету та стабілізація фінансової системи дали старт грошовій реформі, яка була успішно проведена у вересні 1996 року².

Напередодні нелегкого шляху втілення економічних реформ, який обрала Україна, та геополітичного вибору між Російською Федерацією (Митним Союзом, СНД) та Європейським Союзом політичні сили в державі вели численні консультації, перемовини, які супроводжувалися гострими протистояннями. Не менші випробування довелося пройти економічній системі держави. За даними Світового банку у 1991 р. ВВП України становив 77,4 млрд дол. США у поточних цінах; ВВП на одну особу складав 1489 дол. США. У 1991–1994 роках зниження національного прибутку становило 11–15% на рік. В економіці переважала промислова діяльність: понад 42 % в структурі ВВП припадало на промислість. Національна статистика в сфері економіки не давала підстав сподіватися на швидке економічне зростання в середині країни. 1991 рік у багатьох українців асоціюється з економічним колапсом, високим рівнем безробіття, гіперзростанням цін, «кравчучками», готовність за будь-яку ціну отримати товарами з-за кордону, появою перших супермаркетів. В жовтні 1991 Верховна Рада України ухвалила «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності»³, де були визначені такі стратегічні цілі: економічні гарантії державної суверенності; структурна перебудова народного

---

¹ Хрономаркери економічного розвитку незалежної України. URL: <http://surl.li/jfrjm> (дата звернення: 14.08.2023)

² Стан економіки України. URL: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiky-1991-1998. (дата звернення: 15.07.2023)

³ Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 28.08.2023)

господарства; кардинальні зміни в інвестиційній діяльності; соціальна спрямованість економіки тощо. Цього ж року було створено фінансовий регулятор незалежної української держави – Верховна рада України затвердила статут Національного банку України.

У згаданому документі було задекларовано, що Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить з рублевої зони. Таким чином, був покладений ще й старт виходу із господарського механізму колишнього Радянського Союзу і розбудови власної незалежної економічної системи. Ключовими напрямками економічної політики України мала стати поступова інтеграція в європейську і світову економіку. Щоб втілити намічені цілі і досягнути поставленої мети, Україна мала пройти складний шлях розвитку від командно-адміністративної до ринкової економіки. Першим кроком на цьому шляху було прийняття в Україні в березні 1992 року Закону «Про приватизацію майна державних підприємств»¹. Згідно його положень було створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних товариств. Також було зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств і майже стільки ж кооперативів із загальною кількістю зайнятих працівників 670 тис. осіб.

Цілком закономірно постала також у цей період необхідність істотного перегляду та зміни окремих положень програм соціально-економічного розвитку держави, що і було зроблено українським урядом, очолюваним на той момент Л. Д. Кучмою. Першочерговим завданням було перегляд програм державного розвитку в частині, яка стосується фінансово-кредитної та податкової політики, темпів, строків і етапів переходу до ринкової економіки, створення ефективної ринкової інфраструктури, а також міцних міжнародних, зовнішньоекономічних зв'язків, взаємовідносин з країнами, які утворилися на пострадянському просторі.

---

¹ Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» № 2163-ХІІ від 04.03.1992 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153507_595137 (дата звернення: 28.08.2023)

Одним із ключових чинників утвердження реального суверенітету України, згідно програми уряду «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності», стало здійснення зовнішньоекономічної політики, яка забезпечувала б інтеграцію вітчизняної економіки у світову, надійно захищала український ринок, сприяла проведенню ефективної структурної перебудови та запровадженню в Україні ринкових відносин. У цьому контексті передбачалося, що суб'єктам господарської діяльності усіх форм власності забезпечуватиметься право здійснювати будь-які види зовнішньоекономічної діяльності за умови їх реєстрації у відповідних відомствах з регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. З метою зменшення валютного ризику від зовнішньоекономічної діяльності на території України передбачалося створення Української державної страхової акціонерної компанії¹. Держстат проіснував в Україні з 1991 по 1993 роки.

Урядова програма передреформеного періоду передбачала роздержавлення і приватизацію, структурну перебудову та модернізацію національної промисловості. 3 вересня 1992 року Україна стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку. Набувши членство в цих поважних міжнародних фінансових інституціях, Україна домоглася, щоб їй було виділено квоту в 10678 акцій на загальну суму в 1,3 млрд дол. США. Валютну готівку за членство України в банку на суму 7,9 млн дол. США внесли Нідерланди, що є державою-опікуном нашої країни у цій банківській структурі². Сьогодні МВФ є одним із головних фінансових партнерів України. Починаючи з 1994 р. наша держава отримує від цієї фінансової установи кредити Stand-by. Частина цих коштів направляється на фінансування дефіциту платіжного та торговельного балансів, а також поповнення золотовалютних резервів країни³.

---

¹Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 28.08.2023)

² Фурман І. В. Міжнародний Валютний Фонд в контексті співпраці з Україною: сучасний стан, ризики, перспективи. Збірник Наукових Праць ВнаУ. Серія: *Економічні Науки*. 2013. №4(81). С.276.

³ Корнієнко В. О. Україна в Європі і світі : [онлайн-гід з питань євроатлантичної інтеграції] : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2017. С. 131.

Варто також зазначити, що МВФ схвалив Програму ринкових трансформацій в Україні 1994-2004 років. Аналітики «Дойче Банку» оцінили перспективи України як найкращі серед колишніх радянських республік, але брак досвіду у напрямі проведення ринкових реформ та ігнорування правилами політики «шокової терапії» сусідніх країн призвели в результаті до десятирічної депресії, застою та стагнації в економіці ¹.

Досліджуваний період характеризується загостренням проблем втілення принципів ринкової економіки та приватизаційних процесів. Україна просувалася вперед значно повільніше, ніж провідні перехідні економіки центральноєвропейських та балтійських держав. У 1992 році національний дохід в Україні спав до 82,2 % (проти 1991 року), ВВП – до 89,8 %. Більшість галузей важкої промисловості, які давали левову частку доходу в бюджет держави, були охоплені кризовими явищами; найбільше падіння відбулося у транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні та в хімічно-видобувному комплексі. Намітилася тенденція до стрімкого спаду у видобутку корисних копалин, як-от: вугілля, нафти та природного газу.

У важкому становищі опинилася така важлива галузь народного господарства України як сільське господарство. За словами О. М. Бородіної, вітчизняне сільське господарство радянського періоду було в основному зорієнтоване на системне нарощування виробництва продукції рослинництва і тваринництва для максимального задоволення продовольчих потреб усього СРСР. В останні роки існування Союзу це вдавалося все важче, оскільки притаманні командно-адміністративній системі способи управління економікою мали низьку ефективність. В умовах переходу до економічних відносин ринкового типу і перебудови суспільно-політичного устрою попередні механізми функціонування сільського господарства та його організаційна

---

¹ Там само. С. 133.

структура зазнали істотних змін, що не могло не позначитися на розвитку сільськогосподарської сфери¹.

Варто зазначити, що стан сільського господарства України у 1980-і роки був досить наближений до стану розвитку цієї важливої галузі економіки в усьому СРСР у зазначений період, однак якісні та родючі ґрунти та інші сприятливі природні чинники (клімат, рельєф) у поєднанні з відносно задовільною матеріально-технічною базою були позитивним чинником розвитку. Так, наприклад, у 1990 р. сільськогосподарські виробники виростили близько 50 млн. т. зерна (в СРСР – 197 млн. т.)². Водночас Україна щороку експортувала сільськогосподарської продукції майже на 30 млрд. крб. Якби український уряд мав змогу розпоряджатися самостійно продукцією аграрного сектору економіки, то рівень споживання населення нашої країни був би відчутно вищий.

На жаль, порівняно з досягненням сільського господарства у багатьох розвинених країнах світу того періоду вітчизняний аграрний сектор економіки сильно відставав за рівнем продуктивності праці і не витримував конкуренції. Показово, що показником нижчої продуктивності праці в сільському господарстві України був такий: якщо один зайнятий працівник у США у сільськогосподарській сфері своєю працею мав змогу забезпечити продуктами харчування близько 130 жителів, то в Україні – лише 12-13 осіб.

Загалом сільськогосподарське виробництво незалежної України було однією з основних галузей економіки. За період економічної кризи сільське господарство України зазнало великих збитків. Так, впродовж 1990-х років, в умовах економічної нестабільності, перманентних трансформацій і криз, обсяги сільськогосподарського виробництва скоротилися в 1,6 рази. 1990 року частка сільськогосподарського сектору у ВВП складала 24,4%, а 1999 року вже

---

¹ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуторов та ін.] ; за ред. В. М. Геєця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. К., 2012. С. 3.

² Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : навч. посіб. Київ : Аграрна наука, 2002. С. 67.

становила 12,8%. За обсягом виробництва багатьох видів сільськогосподарської продукції наша держава виявилася відкинутою назад майже на 40 років. Поступово знижувалася врожайність основних сільськогосподарських культур.

Такі негативні тенденції пояснюються низкою причин, як-от:

- падінням загального обсягу виробництва продукції в державі;
- до 1994 року уряд адміністративними способами намагався стримувати ріст цін, щоб продукти харчування і товари щоденного вжитку були доступні українцям, натомість така політика знижувала рентабельність господарського виробництва;

- після відміни адміністративної регуляції платоспроможність населення все ж залишалася низькою, це зберігало занижені ціни, що є невиправданим в умовах нестачі сільськогосподарських товарів ¹.

З перших років незалежності України сільськогосподарські виробники не мали достатніх коштів для капітальної модернізації технології виробництва сільськогосподарської продукції. До головних джерел фінансових надходжень відносяться: чистий прибуток за виробничий цикл (зазвичай – рік) і доступні банківські кредити.

У першому випадку сільськогосподарські підприємства виявилися в ролі заручників так званих «ножиць цін» (ціни на сільськогосподарську продукцію падають, а вартість товарів промислового виробництва зростає). Дорожчали не лише імпортні (у першу чергу добрива та паливно-мастильні матеріали), а й вітчизняні промислові товари. Так 1990 року, реалізуючи однаковий обсяг продукції, сільгоспвиробники могли придбати промислових товарів у 6 разів більше, ніж 1999 року. Така ситуація стала однією з головних причин нестачі власних коштів. Не вирішувало питання і кредитування виробників сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарським підприємствам майже

---

¹ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуторов та ін.] ; за ред. В. М. Геєця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. К., 2012. С. 3.

нереально було працювати з банківськими установами. Наприклад, середня номінальна ставка за кредитами для сільгоспвиробників була вища, ніж для інших галузей народного господарства та становила у 1994 році – 80% (реальна ставка з поправкою на інфляцію – 40%)¹. Існували проблеми із заставним майном. Через відсутність ринку землі, остання не вважалася такою, а інші нерухомі та рухомі об'єкти господарств через свою моральну та фізичну застарілість чи зношеність оцінювалися надто низько. Брак інвестиційних коштів ставав головною причиною, чому сільськогосподарські виробники не мали можливості оновлювати застарілий машинно-тракторний парк, накопичувати необхідні запаси обігових ресурсів, у першу чергу насіння, добрива, паливно-мастильні матеріали, ремонтні деталі тощо.

Багато підприємств змушені були виходити зі скрутної ситуації, вдавшись до переходу до ручної праці, тобто мала місце часткова деіндустріалізація виробничої технології сільгоспвиробництва. Це забезпечило можливість досягнути незначної фінансової економії, однак через зниження продуктивності праці спостерігалось поступове скорочення виробництва і, як наслідок, дефіцит сільськогосподарської продукції як на внутрішньому ринку, так і продукції на експорт.

Крім проблем в аграрній сфері на початку 1990-х років загострилася соціальна проблема, від якої особливо гостро потерпало сільське населення. В Україні на той момент не було розроблено державну концепцію розвитку сільських територій як історично сформованої території. Соціально-економічний розвиток українських сіл традиційно носив епізодичний характер, оскільки великою мірою залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських виробників. Нездатність переважної більшості українських сіл забезпечити сільським жителям необхідний комплекс соціальних послуг, в свою чергу призводила до гальмування розвитку аграрного

---

¹ Стан сільського господарства в 1990-ті роки. URL: <https://mtt.in.ua/stan-silskogo-gospodarstva-1990-ti/> (дата звернення: 15.07.2023)

виробництва в Україні. Велика частина сільського населення була змушена для отримання соціально-побутових послуг їхати за межі своїх сіл, що потребувало чималих витрат робочого часу та фінансів¹.

Особливо гостро постала демографічна проблема на селі. Невпинно збільшувалася кількість малих сіл (до 100 жителів), де переважно проживали люди похилого віку, молоді ж люди працездатного віку покидали сільську територію в пошуках соціального захисту та комфортних умов праці та життя. Наприкінці 1990 – на початку 2000-х років в Україні поширювалася тенденція згортання будівництва на селі, припинялося функціонування багатьох критично необхідних об'єктів соціальної інфраструктури. Суттєве погіршення життєвого рівня та умов праці призвело до погіршення здоров'я сільських жителів та смертності сільського населення, внутрішню міграцію в Україні тощо.

Значна частина українських сіл була віднесена до депресивних територій. Узагальнюючим і об'єднуючим критерієм цього негативного соціального явища стала депопуляція, тобто високі темпи зниження чисельності сільського населення. За розробленими науковцями показниками до таких сіл відносились ті, в яких більше половина населення складала пенсіонери. Крім того, було прийнято села, де понад 65 % жителів становили пенсіонери і де немає дітей до 16 років, класифікувати як вимираючі, а ті сільські поселення, де пенсіонерів було до 65% і проживали діти віком до 16 років, називали занепадаючими. За статистикою, найбільше депресивних сіл у 1990-х роках було на Чернігівщині (56%). У Семенівському й Ічнянському районах цієї області частка таких сіл складала, відповідно, 92,4% і 95,8%. У вимираючих селах питома вага пенсіонерів становить 90%².

У 1990–2000-х роках ставлення до проблеми соціально-економічного розвитку села на найвищому державному рівні було байдужим. Щороку з карти

---

¹Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 28.08.2023)

² Соціально-економічне становище сільських територій України (1990–2014 роки) : кол. монографія [у 2-х т.]. Т. 1. / [І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М. К. Орлатий та ін.] Київ : НАДУ. 2016. 440 с.; Т. 2. / [І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М.К. Орлатий та ін.] Київ : НАДУ. 2016. С. 78.

України зникали десятки сіл. Перспективи сільських поселень в Україні ставали дедалі менш втішними. Повністю було порушено систему територіального прогнозування розвитку сільських населених пунктів, їх забудови. У 1990-х роках в Україні мали місце дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких стало зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, декваліфікація кадрового потенціалу, деформація міського способу життя, скорочення кількості населення тощо. Спостерігалася тенденція поширення деяких елементів міського способу життя на селі, носіями якої були мігранти, які обирали роботу в аграрному секторі (найчастіше це були вихідці з сіл, які в минулий період процвітання економіки жили та працювали в містах).

Низький рівень життя, безробіття, падіння народжуваності та інші негативні явища – все це стало визначальними ознаками тогочасного українського села. За підрахунками експертів, кількість повністю та частково незайнятих жителів села складала у 1994 р. близько 3 млн. чол. Середньомісячна зарплата в сільському господарстві становила лише половини її досить низького рівня в народному господарстві держави. Питома вага оплати праці в структурі доходів сільських жителів зменшилася вдвічі. Витрати на оплату праці у структурі витрат виробництва аграрного сектора становила в зазначений період лише 14,9%, а разом із відрахуваннями на соціальні потреби – 17,4%, тоді як 1990 року становили 37,8%.

Соціальна сфера села була фактично занедбана, її стан дедалі посилювався, оскільки багато соціальних об'єктів все ще перебували на балансі збиткових сільськогосподарських підприємств.

Ще однією проблемою було старіння сільського населення, яке відбулося швидшими темпами, ніж в економічно розвирнених країнах світу. Серед сільських мешканців лише 50% – працездатного віку. За період 1990-2000 років сільське населення в Україні скоротилося з 16,9 до 15,8 млн. чол. – на 6,6%, тоді як скорочення міського населення становило 4,4%.

Критичний стан вітчизняної економіки на початку 1990-х років загострювався ще й через те, що значна частина промислового потенціалу країни морально та фізично застаріла, а заміна чи модернізація відповідних елементів виробничого капіталу відбувалася явно у недостатніх масштабах. Економічна політика Москви в другій половині ХХ ст. не передбачала виділення достатніх обсягів капіталовкладень для вдосконалення та розвитку виробничої інфраструктури України. У результаті такої політики незалежна Україна успадкувала застарілу матеріально-технічну базу та енерго- та ресурсомісткі технології виробництва, які, крім іншого ще й перетворилися на основні фактори забруднення навколишнього середовища. До того ж Україна, не зважаючи на власні поклади нафти та газу, мала обмежені можливості в їх видобутку, ті ж корисні копалини, які видобувалися в Україні на початку 1990-х років не забезпечували потреб у енергоносіях та сировині для вітчизняної хімічної промисловості. А економіка України традиційно спиралася на ресурсо- та енергоємні технології.

Проведена лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції того ж року призвела до їхнього зростання у 20 разів (рівень інфляції сягнув 2000 %). Відсоткові ставки за наданими кредитами 1992 року без урахування овердрафту у національній валюті склали 76,0 %, за депозитами – 68,0 %. Як уже зазначалося, з 10 січня 1992 року Національний банк України ввів в обіг купонокарбованці, які до квітня заповнили весь готівковий обіг, до листопада – й безготівковий¹.

Однією з ключових для тогочасної української економіки була проблема її тінізації, яка з кожним роком збільшувала свої масштаби. Середній розмір тіньової економіки України з 1991 по 2015 рік оцінюється в 44,8% ВВП. Починаючи з 1991 року, коли тіньова економіка України оцінювалася в 38,96%

---

¹ Хрономаркери економічного розвитку незалежної України. URL: <http://surl.li/jfrjfm> (дата звернення: 14.08.2023)

ВВП, показник безперервно зростав до 1998 року, досягнувши пікової позначки 57 %.

Уряд, очолюваний Л. Д. Кучмою, зробив перші серйозні кроки до стабілізації економіки шляхом її реформування. Зразу після свого обрання у липні 1994 року президент відвідав Сполучені Штати Америки, де зустрівся з багатьма політичними та бізнесовими лідерами економічно розвиненої держави. Нову економічну команду, очолив В. Пинзеник. У жовтні 1994 року відбулося підписання першої угоди України з МВФ, що було рішучим кроком перед втіленням економічних реформ, включно з дерегуляцією торгівлі, цін та ринків промислової та сільськогосподарської продукції, а також підготовкою до процесу великої приватизації. Україна і США підписали Договір про дружбу і співробітництво, який став основою для подальшого розвитку ефективної міжнародної співпраці в наукових і технологічних сферах. Відбулося комплексне врегулювання питань міжнародного комерційного арбітражу. Ухвалено постанову «Про Концепцію створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні» (втратила чинність 2004 року), що мало забезпечити швидкий розвиток ринку іноземних і вітчизняних інвестицій, стимулювати національне виробництво, збільшити експорт української продукції за кордон, тим самим збільшивши статтю доходів у бюджет країни. Дефіцит державного бюджету скоротився з понад 5 % від ВВП у 1994 році до 3 % у 1996 році, а НБУ помітно скоротив практику й обсяги своєї грошової емісії. Ці кроки забезпечили зниження інфляції в країні з понад 10000 % 1993 року до 182 % у 1995 році. Проте перелічених змін було недостатньо для такого відродження економіки, яке демонстрували країни колишнього соціалістичного табору; хоч і повільніше, однак процес падіння ВВП продовжувався. Причини відсутності економічного поступу ще до нині є предметом дискусій науковців і економістів-практиків.

На початку 1990-х років в Україні починається процес формування відокремленої самостійної податкової системи. 1991 року Верховною Радою УРСР було ухвалено Закон України «Про систему оподаткування». У ньому було

дано перелік загальнореспубліканських податків, зборів та обов'язкових платежів, що стягуються з юридичних та фізичних осіб, визначалися принципи побудови системи оподаткування в Україні, визначено податки та збори до бюджетів та державних цільових фондів, а також права, обов'язки та відповідальність платників¹. Згодом до цього закону було внесено низку змін. За час системних перетворень перелік податків та зборів та порядок їх стягування неодноразово змінювалися, що свідчить про активний пошук прийнятної кількості, форм податкових платежів та їх стягування. 1994 року в Україні почали формуватися податкові механізми, були введені місцеві податки та збори. Започатковано створення Державного реєстру фізичних осіб-платників податків та присвоєння громадянам ідентифікаційних номерів. Уперше за час незалежності на законодавчому рівні було визначено вимоги до одного з основних податків – на прибуток підприємства². У прийнятому 1994 р. Законі України «Про систему оподаткування» існуючі на території України платежі та податки були вже поділені на загальнодержавні та місцеві. У 1997р. розпочався новий етап розвитку податкової системи України, пов'язаний із заснуванням місцевих державних податкових адміністрацій на чолі з Державною податковою адміністрацією України.

Зовнішня політика України у 1991-1994 роках була спрямована на включення молоді держави до світової економічної та політичної системи, а також на отримання субсидій на реформування економіки. Проблемою ця спадщина якраз і стала через різноманітні претензії та умови для допомоги від зовнішнього світу для України.

---

¹ Юрій С.М. Податкова система України: становлення та розвиток. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64 (дата звернення: 17.06. 2023)

² Хрономаркери економічного розвитку незалежної України. URL: <http://surl.li/jfrjfm> (дата звернення: 14.08.2023)

У другій половині 1990-х років кризові процеси сповільнилися. На кінець 1999 року проявилось економічне зростання, яке тривало до світової кризи 2008 року¹

Таким чином, українська економіка зазнала значних втрат на початку перехідного періоду у 1991-1994 роках. У 1994 р. ВВП зменшився до 59,6% рівня 1991 р., тобто на 40,4%. Повністю розбалансованими виявилися грошова та фінансова системи. Рекордними були темпи гіперінфляції, яка у 1993 р. досягла 10256 %, дефіцит державного бюджету покривався грошовою емісією Національного банку України. Виходячи з аналізу соціально-економічного становища нашої держави напередодні реформ, можна зробити висновок, що Україна, як й інші новоутворені на пострадянському просторі країни, гостро потребувала суттєвої великомасштабної модернізації і навіть реіндустріалізації. Реформування потребували монетарна, грошово-кредитна, бюджетна сфери фінансової системи. Українському індустріальному сектору початку 1990-х років (хоч і досить розвиненому порівняно з іншими колишніми республіками) необхідні також були глибокі структурні зміни, які б забезпечували його адаптацію до вимог світового ринку і відповідно вплинули б на посилення його міжнародної конкурентоспроможності. Особливо невтішною була ситуація в аграрному секторі економіки: падіння виробництва сільськогосподарського продукції, зношуваність основних фондів, нестача фінансових ресурсів для оновлення застарілого машинно-тракторного парку, неможливість накопичувати необхідні запаси обігових ресурсів, у першу чергу насіння, добрива, паливно-мастильні матеріали, ремонтні деталі та енерго- та ресурсомісткі технології виробництва, низька ефективність командно-адміністративного управління аграрним сектором. Загострювалася соціальна ситуація на селі. В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи початку 1990-х років спроможні були забезпечувати необхідні базові умови життя селян лише великі

---

¹ Стан економіки України. URL: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiky-1991-1998 (дата звернення: 15.07.2023)

села, де зберігалось аграрне виробництво. Такі села мали змогу підтримувати свою життєдіяльність, водночас малі постійно занепадали, а то й узагалі зникали з карти України.

Хоча 1990-ті і початок 2000-х років видалися не простими для української економіки: у простих селян не було ні фінансування, ні достатньої підтримки з боку держави, вони фактично забезпечили потреби країни в різних видах продовольства в цей перехідний період реформ.

2.2. Нормативно-законодавча база в аграрному секторі України у першій половині 1990-х років

Першочерговим завданням у здійсненні аграрних перетворень в Україні постало створення правового поля, яке б регулювало питання земельних відносин та принципи регулювання сільськогосподарського виробництва. З перших років здобуття Україною незалежності розпочалася активна робота у цьому напрямку. Більша частина української політичної еліти усвідомлювала, що колгоспно-радгоспний лад не принесе очікуваних результатів в соціальному забезпеченні і не дасть економічної стабільності. Тому 18 грудня 1990 р. було ухвалено Земельний кодекс України¹, який, хоча й у декларативній формі, однак регулював основні питання щодо реформи аграрних відносин, у тому числі передбачав визнання права приватної власності на землю. У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом аграрних реформ, здійснення яких покладалося на Раду міністрів УРСР і місцеві ради народних депутатів. На жаль на той момент так і не було розроблено концепції земельної реформи. Органи державної влади в Україні лише продовжували декларувати наміри.

---

¹ Земельний кодекс України : Закон від 18.12.1990 № 561-XII.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12#Text> (дата звернення: 25.09.2023)

Восени 1991 р. уряд, очолюваний В. П. Фокіним, надав Верховній Раді документ з планом перетворень, який був продубльований з проектів російських реформ. Передбачалося, що впродовж 1992 р. колективні господарства в українських селах будуть реорганізовані в асоціації або господарські товариства. Одночасно декларувалося право кожного зайнятого в колгоспі на вихід з нього і створення власного господарства приватної форми власності.

Під тиском уряду Верховна Рада розпочала роботу зі створення пакета відповідних нормативно-правових документів. 20 грудня 1991 р. парламентарями було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство»¹, в якому, зокрема, зазначалися механізми утворення спеціального земельного фонду (шляхом вилучення частини земель, що раніше були у користуванні колгоспів і радгоспів) для виділення з нього ділянок тим громадянам, які хотіли організувати власне фермерське господарство.

30 січня 1992 р. було зроблено наступний позитивний крок на шляху перетворень у сфері аграрних відносин. Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про форми власності на землю»². Проголошувалося, що поряд з державною запроваджується колективна і приватна форми власності на землю, і, що дуже важливо, всі вони є рівноправними. Прийняття цього законодавчого документа спростовувало один з найголовніших приписів комуністичної доктрини, а саме – про обов’язковість націоналізації всієї землі (водночас в СРСР функціонувала колективна власність на землю, яка протиставлялася одноособовій, приватній власності).

Для некомуністичних країн була невідомою колективна форма власності на землю. Було очевидним, що, запроваджуючи цю форму власності, законодавча гілка влади в Україні ставила перед собою мету закріпити землю за колгоспами та радгоспами, на яку права власності вони не мали у радянський

---

¹ Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 року № 2009-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)

² Закон України «Про форми власності на землю» № 2073-XII 30.01.1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)

період розвитку економіки. Водночас незрозумілим залишалось, як колективні господарства мали б реалізовувати проголошене законодавцем право: чи прийняттям більшістю голосів розпорядчих рішень на загальних зборах підприємства, чи делегуванням цього права правлінню колективним господарством або його керівнику. У будь-якому разі «колективний» розпорядник землі фактично отримував право на приватну власність. Колективна форма власності на землю, так само, як і суспільна власність, була фікцією. Аналізуючи зміст Закону України «Про форми власності на землю», можна дійти висновку, що його автори і підписанти керувалися стереотипами радянського минулого, а тому юридично не змогли коректно оформити реальні майнові відносини в українській практиці.

На початку 1992 р. Верховною Радою України було ухвалено два документи: постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі»¹ та Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»². Обидва законодавчі акти мали протилежний зміст. Перший був прийнятий за сприяння реформаторів, які були стурбовані низькими темпами впровадження земельної реформи. В ньому переглядалися окремі норми Земельного кодексу 1990 р., які сповільнювали процес організації в державі фермерських господарств. Другий ініціювали і підтримували депутати-аграрії, які були зацікавлені у збереженні попередніх умов господарювання на селі.

Рішення Верховної Ради України про перетворення колективних господарств в асоціації або господарські товариства у 1992 р. так і не було виконано. Паювання чи акціонування у 1992 р. здійснили менше 50 % сільськогосподарських підприємств. Лише на початку 1995 р. ситуація з паюванням земель в Україні дещо змінилася – було розпайовано або акціоновано 8,8 тис. колгоспів, що становило 94 % від загальної кількості усіх

---

¹ Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» 13 березня 1992 року № 2200-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)

² Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.1992 № 2114-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-12#Text> (дата звернення: 25.09.2023)

сільськогосподарських підприємств. З них до паювання майна вдалися 8,3 тис. колгоспів. На їх основі було створено 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств, члени яких отримували право власності на частку майна (пай), а також 1,2 тис. кооперативів та селянських спілок, а також 175 акціонерних товариств¹. Зазначимо, що паювання земель проводилося на підставі Указу Президента України від 8 серпня 1995 року № 720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям»².

До середини 1990-х років (хоча ще тривало економічне падіння, що супроводжувалося високими темпами інфляції і девальвацією) в Україні вдалося закласти підвалини соціально-економічних перетворень, які мали привести країну до стабільності. Виняткового значення для стабілізації і запровадження політики розвитку мала реформаторська діяльність Л. Д. Кучми. Основні кроки на цьому шляху були описані в доповіді Президента «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики», а також Економічна доповідь Президента України за підсумками 1994 року. Основною метою першого документу було визначення стратегічних завдань подальшого реформування вітчизняної економіки, формування економічної ідеології, якій мали б підпорядковуватися дії усіх інститутів виконавчої влади, забезпечення макроекономічної збалансованості таких дій. У зазначених документах було накреслено важливі складові антикризової програми. Ними визнавалися такі кроки: здійснення принципових заходів у розрізі лібералізації економічного простору, значущість формування нових форм господарювання і прискорення процесу приватизації, поглиблення прозорості і лібералізації податкової та грошово-кредитної політики, покращення інвестиційного клімату, послідовне здійснення реформи в аграрній сфері і розпаювання землі,

---

¹ Ринкові реформи в Україні: досягнення і невдачі. URL: <https://buklib.net/books/25781/> (дата звернення: 30.09.2023)

² Указ Президента України від 8 серпня 1995 року № 720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text> (дата звернення: 27.09.2023)

впорядкування енергетичного сектору, пріоритетність соціальної сфери в державній політиці. Однак, на переконання Ю. І. Якименко, хоча цілі і завдання були визначені раціонально (що на той час вже було великим успіхом), до належного їх впровадження на практиці було ще далеко .

Верховна рада України у своїй доповіді від 19 жовтня 1994 року дала оцінку програмі реформ Президента, резюмуючи, що у представлений Главою держави доповіді міститься об'єктивний аналіз соціально-економічної ситуації в державі, розкриваються основні тенденції розвитку національної економіки. Також Л. Кучма акцентує увагу на помилках та прорахунках, допущених в період з 1991 р. по I півріччя 1994 р. Парламентарі зробили висновки про доцільність заявленого і обґрунтованого Л. Д. Кучмою «кардинального оновлення вектору соціально-економічної політики в Україні, впровадження радикальних реформ, спрямованих на забезпечення реальної ринкової трансформації всіх сфер соціального та економічного життя в державі». Пришвидшення реформ розглядалася ВРУ як безальтернативна умова й основний засіб подолання соціально-економічної кризи в державі та досягнення економічної стабільності .

Таким чином, у першій половині 1990-х років відбулося напрацювання нормативно-законодавчої бази в аграрному секторі України. На законодавчому рівні урегулювалися такі важливі питання, як механізми утворення спеціального земельного фонду, організація фермерських господарств, право та форми власності землю. Хоч законодавчі акти подекуди носили декларативний характер, однак це стало важливим етапом реформування аграрного сектору вітчизняної економіки.

2.3. Погляди Л. Д. Кучми на реформування аграрного сектору

Основним ініціатором реформування аграрного сектору національної економіки виступив Л. Д. Кучма. У жовтні 1994 року новообраний Президент

України виступив у Парламенті з доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики»¹. Аналіз цього виступу дає підстави стверджувати, що політик виклав основні свої погляди на реформування аграрного сегменту економіки. Фактично у зазначеному документі Л. Д. Кучма дуже чітко окреслив своє бачення пріоритетів, основних принципів та змісту економічної політики на роки своєї каденції (1994-1998 рр.), практичне втілення якого забезпечило відчутне для економіки та громадян прискорення ринкових перетворень і покращило соціально-економічну ситуацію в Україні.

У доповіді президента перед парламентарями практично вперше наводився глибокий аналіз причин економічної кризи, з якою зіткнулася Україна в процесі обрання ринкової моделі розвитку. На відміну від інших нормативних документів, ці причини тлумачилися саме з точки зору стратегічних помилок в економічній політиці, здійснюваній від моменту проголошення незалежності української держави. Серед таких помилок зокрема було нехтування особливості умов ринкових перетворень в економіці. Л. Д. Кучма звертав увагу на відсутність чіткої системи державних інституцій, які б мали забезпечити впровадження заходи ринкових реформ, висока концентрація важких галузей промисловості та ВПК, проблеми входження великих підприємств в ринкове середовище, слабкість виконавчої гілки державної влади².

І. Бураковський, досліджуючи економічні реформи за часів Л. Д. Кучми, зокрема акцентує увагу на згаданій Доповіді Президента³. Аналітик зауважує, що у доповіді, виголошеній перед народними депутатами, практично вперше давався глибокий аналіз причин кризи в економіці, з якою зіткнулася українська держава під час переходу до ринку. Ці причини розглядались у зв'язку з

---

¹ Послання Президента України до Верховної ради України. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 - 2004 рр. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U276A_00 (дата звернення 05.10.2023)

² Розбудова ринкової економіки в Україні / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київ, 2021. С. 6.

³ Бураковський І. Якими були економічні реформи за часів Леоніда Кучми. URL: <https://espresso.tv/yakimi-buli-ekonomichni-reformi-za-chasiv-leonida-kuchmi> (дата звернення: 10.10.2023)

стратегічними помилками в економічній політиці, втілюваній урядом з часу проголошення незалежності держави. До основних помилок Л. Д. Кучма зачисляв «ігнорування специфічності умов ринкової трансформації економіки України». Ці умови, серед іншого, включали не сформованість чіткої системи державних інституцій, які мали б втілювати заходи ринкових перетворень, виключна пріоритетність розвитку в Україні базових галузей виробництва та військово-промислового комплексу, проблема переходу великих державних підприємств на ринкові умови господарювання, слабкість виконавчої гілки влади. До помилок зовнішньоекономічного вектору розвитку держави Л. Д. Кучма відносив намагання «переорієнтації політики зі Сходу на Захід», незважаючи на усталену за роки входження України до складу СРСР спеціалізацію вітчизняної економіки та низьку конкурентоспроможність вітчизняних товарів. Ситуацію ускладнювала невважена політика надання валютних кредитів під гарантії Кабінету міністрів України та запровадженням регульованого валютного курсу, яке не мало очікуваної ефективності. Монетарні обмеження за умов відсутності чіткої фінансової політики у частині формування бюджетних витрат призвели «до кризи неплатежів, заборгованості по виплаті заробітної плати, пенсій» тощо та «нових, більш високих емісійних ін'єкцій та реставрації суто адміністративних засобів економічного регулювання». Помилковою, на переконання Л. Д. Кучми, також була політика подолання інфляції шляхом впровадження «штучної консервації доходів» громадян. В уряді не було чіткого розуміння джерел інфляції, яка поєднувалася із глибокими структурними деформаціями в державі. У Доповіді Президента обґрунтовувалися недоліки структурної політики та прояви непослідовності та суперечливості політики економічної лібералізації.

На переконання К. Є. Пальшкова, Л. Д. Кучма не сильно підвищив авторитету президентської інституції. Десятирічний період правління другого глави української держави залишив, за словами дослідника, швидше більше

негативних, ніж позитивних оцінок¹. З одного боку, в 1996 році було прийнято довгоочікувану Конституцію України та налагоджено реальне функціонування в державі Конституційного Суду України, запроваджено національну валюту, були зроблені спроби наведення порядку та стабільності в економічній, державно-управлінській сферах тощо, що забезпечило можливість побороти тотальну кризу 1990-х років.

Водночас автор небезпідставно твердить, що модель суспільно-політичного ладу було вибудовано за власною подобою. Виконавча влада зазнала чіткої вертикальної реорганізації, таким чином, щоб глава держави міг безперешкодно впливати на будь-яку більш-менш впливову нішу державно-управлінської сфери. До побудови такої системи Л. Д. Кучма вдався практично з перших днів приходу на посаду. Так, наприклад, указом Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 6 серпня 1994 року №430/94² Л. Д. Кучма підпорядкував собі усіх голів обласних, Київської і Севастопольської міських Рад, а також їх виконавчі комітети. 21 серпня 1994 року Л. Д. Кучма видав Указ, яким затвердив Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську держадміністрацію та Положення про районну, районну в містах Києві та Севастополі держадміністрацію, якими також передбачалось підпорядкування голові держави відповідних держадміністрацій³.

На тлі загальних перетворень в системі державних органів влади особливо виділялись кількісні та якісні зміни із Адміністрацією глави держави. За роки президентства Л. Д. Кучми цей орган, який теоретично покликаний був забезпечувати діяльність гаранта Конституції, не лише необґрунтовано

---

¹ Пальшков К. Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 194–201.

² Указ Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/430/94>. (дата звернення: 07.10.2023)

³ Указ Президента України «Про затвердження Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі держадміністрацію». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/760/95/ed19950821>. (дата звернення: 07.10.2023)

збільшився за своїм штатним розписом, а й набрав суттєвої політичної сили, перетворившись на практиці на роль центру розробки найважливіших управлінських рішень, нерідко стратегічно важливого значення. Водночас неясними для громадськості залишились результати адміністративної реформи, яка, зокрема, передбачала скорочення апарату державних службовців найвищого рангу, однак навпаки послужила зростанню їх чисельності. Разом із приборканням виконавчої гілки влади, обсяг повноважень тогочасного Президента дозволяв йому без перешкод нівелювати потенційні загрози з боку гілки законодавчої влади в особі Верховної Ради України, що однак і виключало відповідальність парламенту у тому числі і за стан соціально-економічної ситуації в державі.

За оцінкою К. Є. Пальшков реформування виробничих відносин у сільському господарстві було більш суперечливим, ніж в індустріальних галузях. Україна, володіючи добрими умовами для сільськогосподарського виробництва і маючи найвищий серед країн Європи показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), значно відставала від розвинутих країн за показником забезпечення населення держави сільськогосподарською продукцією¹. Перевага в цьому плані над іншими регіонами колишнього СРСР ще не було підтвердженням благополучності стану справ в аграрному секторі України. На той момент, на території України функціонувало близько 10 тисяч колгоспів і 2 тисячі радгоспів, всі вони зазнали реформування. Понад 3,481 млн працівників колгоспів і 1,172 млн осіб, зайнятих радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах (усього більше 8,9 % чисельності населення України) у 1990 році не справлялися із забезпеченням міського населення продовольством. Водночас, значно менша частка населення в західноєвропейських країнах, працюючи не на родючіших, ніж українських, землях, забезпечувала не лише потреби власного внутрішнього ринку

---

¹ Пальшков К. Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 198.

продуктами харчування, а й виробляла сільгосппродукцію, яку відправляли на експорт¹.

Загалом, за оцінкою І. Бураковського, аналіз поточного стану вітчизняної економіки виглядав досить об'єктивним. Водночас, економічна криза за умов переходу економіки України до ринку була неминуча, про що заявляв Л. Д. Кучма, як і прорахунки в економічній політиці молодій українській державі². Головна ідея програми соціально-економічного розвитку України полягала в тому, що прискорення ринкових змін була в таких умовах єдиною перспективою й головним засобом виходу з кризової ситуації та стабілізації економіки: «виснажливий період переходу від адміністративно-командної до ринкової соціально-зорієнтованої економіки не може розтягуватися в часі до безкінечності. Або ми зможемо до мінімуму стиснути його перебіг, або будемо приреченими на подальший занепад та деградацію»³.

З метою розв'язання назрілих в економіці та суспільстві проблем Главою держави пропонувалось сконцентрувати сили на стабілізації фінансової сфери, оптимізації банківської системи та зміцненні національної грошової одиниці, інституціональних трансформаціях та більше уваги приділити зовнішньоекономічній, соціальній, аграрній та житловій політиці.

Хоча у Доповіді Л. Д. Кучма не пропонував конкретні заходи, не називав терміни і відповідальних за перетворення, однак Президент досить чітко обґрунтував ідеологію та логіку економічних реформ та параметри цілої низки намічених змін з метою формування в державі соціально орієнтованої ринкової економіки. Зокрема, у фінансовій сфері очікувалося розмежування фінансової та кредитної системи, фінансів державного бюджету та державних підприємств. З метою усунення платіжної кризи обґрунтовувалася потреба переходу від

---

¹ Пальшков К. Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 198.

² Бураковський І. Якими були економічні реформи за часів Леоніда Кучми. URL: <https://espresso.tv/yakimi-buli-ekonomichni-reformi-za-chasiv-leonida-kuchmi> (дата звернення: 10.10.2023)

³ Там само.

авансових платежів до державного бюджету до виконання бюджетних зобов'язань за фактичними результатами господарської діяльності.

В документі йшла мова про те, що зволікання із запровадженням в обіг гривні є одним із найбільших прорахунків, оскільки стабілізаційний потенціал українського купоно-карбованця вичерпано і саме реформа монетарної сфери призведе до загальноекономічної стабілізації.

У банківській системі першочерговими завданнями постали розробка та прийняття законів «Про Національний банк України», «Про спеціалізовані банки», «Про акціонерні комерційні банки», «Про валютне регулювання» «Про кредитну систему», «Про грошову систему» та ін. У соціальній політиці важливим напрямом перетворень мала стати передача державного майна у приватне користування громадян, забезпечення умов формування прошарку акціонерів, їх прямої участі у розподілі прибутків. Серед пріоритетних реформ Л. Д. Кучма бачив роздержавлення та приватизацію (зокрема реформування відносин власності в аграрній сфері), реформа оплати праці (яка мала враховувати фактичну ціну робочої сили і платне задоволення відповідних послуг, зміну ролі та принципів формування мінімальної заробітної плати), реформа управління державними підприємствами, перехід до активного експортно орієнтованого економічного розвитку держави.

Основним баченням Л. Д. Кучмою першочергових кроків з реформування аграрного сектору та земельних відносин стало наступне:

- повернення селянам землі;
- наділення селянам земельних паїв; селяни стають орендодавцями землі;
- зародження в Україні ринку землі;
- організація спеціального земельного банку, який би надавав кредити сільськогосподарським виробникам;
- перетворення колгоспів у приватні господарства;
- процес розколгоспнення, або деколективізація;
- надання селянам майнових паїв; започаткування фермерства;

- розвиток товариства, а не кооперативів;
- соціальне забезпечення українського селянства, тобто повернення держави обличчям до селян;
- державна підтримка селянам (організація ринку, сприяння розвитку села, в першу чергу відновлення і розбудова інфраструктури, турбота про добробут селян.);
- запровадження фіксованого податку;
- запровадження пільгового кредитування;
- спрямування бюджетних дотацій і субсидій на модернізацію основних фондів сільськогосподарських підприємств тощо.

Принциповим у ставленні президента до політики аграрних перетворень стало також визнання необхідності підтримки фермерства, що зароджувалось. Повернення права розпоряджатися своєю землею, технічне переозброєння сільськогосподарських виробників, оволодіння аграріями сучасними новітніми технологіями, зрошення посушливих регіонів і багато інших важливих речей, на переконання Л. Д. Кучми, Україні належало зробити у найближчій перспективі.

Колишня планова економіка, відсутність безпосередньої зацікавленості селянина в результатах праці було тим чинником, який не давав українському аграрному сектору розвиватися і ставати конкурентоспроможним, здатним вийти на світовий ринок сільськогосподарської продукції.

Отже, Л. Д. Кучма мав чітке бачення вектору реформ, однак не називав терміни і відповідальних за перетворення в різних сферах національної економіки. Водночас Президент досить чітко обґрунтував ідеологію та логіку економічних реформ та параметри цілої низки намічених змін з метою формування в державі соціально орієнтованої ринкової економіки. Одним з пріоритетних напрямів реформ, на думку Л. Д. Кучми, було сільське господарство.

Головним баченням реформування аграрного сектору Л. Д. Кучмою було утвердження приватної власності та приватного господарювання

(підприємництва) на селі. Аграрну реформу називають одним із найбільших досягнень президентства Л. Д. Кучми. І хоча законодавчо вона почалася на початку 1990-х років (поділ на приватну, колективну та державну власність з'явився у 1992 році), найважливіший її етап припав на 1996-й рік. Саме цього року розпочалася ліквідація колгоспно-радгоспної системи в Україні. Землю «розпаювали» між селянами, і до 2002 року земельний пай отримали близько 7 млн. чоловік. Крім того, у країні з'явилися бюджетні дотації фермерам та спрощена система податків. Таким чином, лише за десять років (1994–2004 роки) кількість власників землі збільшилася з 19,2 млн до 24,5 млн осіб, а загальна площа земель, що знаходилася у власності українців, – з 5,9 млн га до 41 млн га. Кількість приватних підприємств у сільському господарстві України зросла з 362 до 16 тисяч. Завершенням реформи вважається Земельний кодекс, який український парламент ухвалив 2001 р.

Висновки до розділу 2

На початку 1990-х років в Україні назріла гостра необхідність реформування економіки, зокрема аграрного сектору. Низька ефективність державного регулювання вітчизняної економіки, невідповідність командно-адміністративних методів господарювання, спад виробництва, вичерпання екстенсивних чинників економічного зростання, погіршення соціальних умов життя населення на тлі зростання їх номінальних доходів та ціла низка інших процесів в Україні у цей період сповільнювали поступальний розвиток країни. Така ситуація спричинила об'єктивну необхідність ринкових перетворень в економіці держави, зокрема в аграрному секторі.

Перш ніж розпочати аграрну в Україні почалася робота з напрацювання законодавства, яке мало регулювати питання земельних відносин та визначати принципи та механізми господарювання сільгоспвиробників. З перших років здобуття Україною незалежності розпочалася активна робота у цьому напрямку. 18 грудня 1990 р. було ухвалено Земельний кодекс України, який, хоча й у

декларативній формі, однак регулював основі питання щодо реформи аграрних відносин, у тому числі передбачав визнання права приватної власності на землю. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство». 30 січня 1992 р. був прийнятий Закон «Про форми власності на землю», який встановлював, що поряд з державною запроваджується колективна і приватна форми власності на землю, і, що всі вони є рівноправними.

Основною метою земельної реформи 1994-2004 років було визнано встановлення плюралізму форм власності та формування багатокладної економіки, а також забезпечення дотримання публічних інтересів. Ініціатором і головним відповідальним за здійснення аграрної реформи в Україні можна вважати Л. Д. Кучму. Тодішній президент України мав чітке бачення напрямку реформ, однак, не називав терміни і відповідальних за перетворення в різних сферах національної економіки. Водночас Президент досить чітко обґрунтував ідеологію та логіку економічних реформ та параметри цілої низки намічених змін з метою формування в державі соціально орієнтованої ринкової економіки. Одним з пріоритетних напрямів реформ було сільське господарство. Бачення аграрної реформи президентом Кучмою вбачалося у поступовому та нешоковому утвердженні приватної власності та приватного господарювання (підприємництва) на селі. Після підписання Президентом України Л. Д. Кучмою Указу «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року № 1529/99 колективні сільськогосподарські підприємства, за окремими винятками, було припинено як юридичні особи внаслідок виходу із підприємств усіх їх членів та розподілу землі і майна між ними. Цей процес відбувся дуже швидко на початку 2000-их років. З того часу більшість земель сільськогосподарського призначення в Україні перебуває у приватній власності громадян, водночас землі перебувають і в державній, комунальній та колективній власності.

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ У 1994-2004 РОКИ

3.1. Системна перебудова аграрного сегмента економіки

Здобувши політичну незалежність, Україна отримала у спадщину дуже багато соціальних та економічних проблем. Однією з нагальних потреб того періоду було реформування аграрного сегменту національної економіки. Це було зумовлене тим, що саме від розвитку агропромислового комплексу великою мірою залежало повноцінне функціонування всього вітчизняного господарства і добробут населення країни. З початку 1990-х років аграрний сектор держави охопила тотальна економічна криза. У період кризи сільськогосподарське виробництво в Україні зазнало надвеликих збитків. Впродовж 1990-х років обсяги виробництва в сільському господарстві скоротилися майже вдвічі.

Тільки аграрна реформа була єдиним можливим та ефективним шляхом виходу з кризової ситуації в Україні. Реформа в аграрному сегменті національної економіки розпочалася в грудні 1990 року. А вже в березні 1992 року (лише через 15 місяців) Верховна Рада України прийняла нову Постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», уперше піднявши актуальне питання з приватизації сільськогосподарської землі. Від тоді було виконано великий обсяг робіт з реформування земельних відносин, проте, на жаль, радикального оновлення аграрного сектору в Україні не відбулося.

У своєму зверненні до Верховної влади України 4 квітня 1995 року Л. Д. Кучма зазначав, що «арсенал старої системи господарювання практично вичерпав всі більш-менш ефективні засоби стимулювання сільськогосподарського виробництва»¹. Президент також обґрунтовував потребу створення дієвої нормативно-правової бази для нових «економічних

---

¹ Звернення Президента України Леоніда Кучми до Верховної Ради України 4 квітня 1995 року. *Голос України*. 1995. 6 квіт. С. 3.

стосунків з ринковою орієнтацією на фоні роздержавлення і приватизації, з новим власником на засоби виробництва»¹.

О. В. Сакаль та Н. А. Третяк, здійснюючи ретроспективний аналіз земельної реформи в Україні, зазначають, що вона передбачала комплекс заходів, спрямованих на «регулювання земельних відносин з метою формування прозорого механізму розподілу та обігу земель, ефективної системи державного управління земельними ресурсами та землекористуванням» в Україні². Україна має свій власний шлях проведення економічних реформ в сільському господарстві – відродження господаря на українській землі шляхом приватизації та створення рівних юридичних прав і економічних можливостей для розвитку і здорової конкуренції усіх доцільних форм господарювання на селі. Державна монополія на землю виявилася згубною не лише для українських селян і сільгоспвиробників, а й для держави загалом. Очікувалося, що приватизація землі мала стати основою аграрних перетворень. Земля повинна була належати тим, хто її обробляє³.

Шлях перетворень в аграрному секторі економіки в Україні, якщо порівнювати із державами Центральної і Східної Європи, а також країнами Балтії, був по-суті унікальним. Аграрні реформи в українському просторі здійснювалися у п'яти ключових напрямках:

1) господарська реформа, яка передбачала перетворення колгоспів і радгоспів на структури приватно-ринкового характеру, можливість вільного вибору селянами різних форм господарювання;

2) земельна реформа, яка спрямовувалася на втілення в практику принципу «Земля належить тим, хто на ній працює». Передбачалося закріплення та надійний захист права власності селян на землю, яку вони обробляють;

---

¹ Звернення Президента України Леоніда Кучми до Верховної Ради України 4 квітня 1995 року. *Голос України*. 1995. 6 квіт. С. 3-8.

² Сакаль О. В., Третяк Н. А. Ретроспективний аналіз земельної реформи в Україні. Економіка природокористування і охорони довкілля : зб. наук. пр. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. С. 105.

³ Ринкові реформи в Україні: досягнення і невдачі. URL: <https://buklib.net/books/25781/> (дата звернення: 30.09.2023)

3) створення аграрного ринку замість усталеної в радянський період планово-розподільчої системи збуту сільськогосподарської продукції;

4) стабілізація фінансових відносин в аграрному секторі, що передбачало зняття з аграрного сегмента вітчизняної економіки непосильного боргового і податкового тягара, запровадження ринку інвестицій і можливість кредитування аграріїв, зупинення росту цінових диспропорцій, безробіття та зменшення доходів працівників аграрного сектора;

5) соціальний розвиток, який охоплював у перспективі перетворення українського села з трудових придатків колгоспів і радгоспів на процвітаючі самоврядні територіальні громади, де б селяни мали належні умови для життя, побуту, праці та відпочинку.

Варто також зазначити, що аграрні перетворення в Україні проходили у важчих умовах, ніж, наприклад, в колишніх країнах соціалістичного табору (Чехії, Польщі, Румунії, Словенії, Угорщині). У цих країнах не були зруйновані власність селян на землю й засади сільськогосподарського ринку, а соціальний розвиток сільських територій був помітно вищий. Україна з початку 1990-х років опинилася в глибокій соціально-економічній кризі.

Перелом в аграрному секторі України наступив тоді, коли на селі почали засновувати господарські структури ринкового типу, здійснюватися приватизація, почав формуватися аграрний ринок. Реальні зрушення в аграрній сфері розпочалися з кінця 90-х років. Уже в наближений пореформений період (з 2000 по 2004 роки), середньорічний приріст сільськогосподарської продукції в Україні складав 6%. Ці темпи приросту були вищими, ніж в усі радянські п'ятирічки, крім повоєнного періоду.

За словами В. В. Кушмаєвої, сутність запроваджених аграрних перетворень полягає у зміні власності на селі, що передбачає роздержавлення і приватизацію землі, відновлення зруйнованої радянською системою приватної власності та створення реального плюралізму різних форм власності. Завдання земельних перетворень полягає в перерозподілі земель з одночасним наданням

їх у власність фізичних та юридичних осіб з метою забезпечення належних умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, раціонального використання та охорони земель, формування в Україні багатоукладної економіки¹. Основні умови запровадження ринку землі в Україні: розвиток орендних відносин, поширення заставних операцій, стимулювання сільськогосподарських виробників до кооперації, здійснення державного контролю за використанням землі, охорона земельних ділянок з боку державних органів.²

Загалом реформування земельної власності проходило в Україні в 3 етапи: Роздержавлення і приватизація земель, паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність аграрних підприємств, реструктуризація сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність аграрних підприємств, реструктуризація сільськогосподарських підприємств у нові організаційно-правові структури.

Зупинимось детальніше на етапах реформування аграрного сектора національної економіки. Початок аграрної реформи в Україні пов'язують із прийняттям у 1990 р. Верховною Радою Української РСР Закону «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 17.10.1990 № 400-ХІІЗ, до якого вже після розпаду СРСР неодноразово вносилися зміни та доповнення. Проте у 1990-ті роки селяни не поспішали виходити з колгоспів та створювати свої фермерські господарства. Для поліпшення ситуації 3 грудня 1999 р. президентом Л. Д. Кучмою був виданий Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення

---

¹ Кушмаєва В. В. Державна політика реформування аграрного сектору економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2009. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=68> (дата звернення: 28.06.2023)

² Баланюк І. Ф., Іванюк Т.Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. Економіка АПК. 2020. № 1. С. 111–120.

³ Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 17.10.1990 № 400-ХІІ. URL: <https://kodeksy.com.ua/pro-prioritetnist-sotsialnogo-rozvitku-sela-ta-agropromislovogo-kompleksu-v-narodnomu-gospodarstvi.htm> (дата звернення: 28.10.2023)

реформування аграрного сектору економіки»¹, спрямований на підвищення ефективності аграрної реформи. Після цього процес реформування колективних сільськогосподарських підприємств, який став фактично остаточним рушієм падіння радянської системи господарювання на селі, помітно прискорився. Водночас під впливом різних соціально-політичних сил в державі загострилися протиріччя між окремими групами агровиробників, прибічниками колективних та індивідуальних методів сільськогосподарського виробництва. Проте, такі заходи не змогли сприяти досягненню в аграрному секторі швидкого результату. Оскільки за попередні роки було, як зауважує О. О. Іваненко, зруйновано «цілі його галузі (вівчарство, птахівництво, вирощування хмелю, виноградарство та ін.)», а аграрний сектор було відкинуто «на кілька десятиліть назад»². Щодо соціальних результатів аграрної реформи, то вона, ліквідувавши колгоспи, «зруйнувала соціальну сферу села, яка на них трималася, проігнорувала інтереси селянина як людини та трансформувала його як суб'єкта господарювання»³.

Загалом жителі сільських громад начебто стали власниками землі, а проведена аграрна реформа нібито захищала їхні інтереси, однак селяни так і не отримали надійних державних гарантій повноцінного землевласника, без яких вони вступили в ринок землі, як виявилось, не на свою користь. Крім того, в результаті аграрної реформи селянство вразило такі негативні явища, як безробіття, не виплати зарплат, бідність, зубожіння та ін.

На переконання О. О. Іваненко, реформатори проявили себе непрофесійно, соціоінженерно неграмотними технологами, оскільки були здатні діяти самостійно, орієнтуючись на запозичені зразки, керуючись стереотипами і чужими порадами: «вони взялися перемодельовувати стабільну аграрну систему, перебільшивши її негативні, недосконалі боки і використавши деструктивний

---

¹ Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 року N 1529/99 URL: https://ips.ligazakon.net/document/U1529_99 (дата звернення: 27.09.2023)

² Іваненко О. О. Село, селяни та аграрна реформа: український варіант. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 129.

³ Там само. С. 130

спосіб перетворень, що руйнує весь об'єкт неймовірно високою соціально-економічною ціною. Реформа підвищила рівень експлуатації села містом, бізнесом, промисловістю, поставила українських селян перед фактом невизначеності власного майбутнього та страху за майбутнє. Щодо села та її жителів реформа набула насильницького, оманливого характеру, сприяючи не лише підриву продуктивного потенціалу, а й розвалу села та руйнування селянства як класу»¹.

Указ Л. Д. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»², в якому по суті йшла мова «про повну ліквідацію колгоспно-радгоспної системи», досить енергійно почав реалізовувати уряд, очолюваний В. А. Ющенком³. До квітня 2000 року були ліквідовані колгоспи і радгоспи, а також колективні сільськогосподарські підприємства, що фактично функціонували під їхньою вивіскою.

Одним з напрямів реформ в аграрному секторі стало паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів. До січня 2001 р. 6,51 млн. селян стали власниками пайових сертифікатів, які надавали їм право власності на частину колишніх колгоспних та радгоспних земель загальною площею 26,5 млн. га. Крім того, до цього часу вже було завершено приватизацію дрібних земельних наділів, насамперед підсобних та присадибних господарств, власниками яких стали 11,5 млн. жителів України. Внаслідок чого близько 400 тис. селян стали власниками земельних паїв, 74% з яких об'єднали отримані землі зі своїми присадибними ділянками⁴. Станом на 1 січня 2002 р. власниками стали уже паїв 6,63 млн. селян. Середній розмір паю становив 4,2 га і коливався від 1,1-1,5 га в Івано-

---

¹ Иваненко Е. Село, крестьяне и аграрная реформа. Социология: Теория, методы, маркетинг. Киев, 2007. № 2. С. 148–149.

² Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 року N 1529/99 URL: https://ips.ligazakon.net/document/U1529_99 (дата звернення: 27.09.2023)

³ Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. С. 152.

⁴ Там само. С. 152.

Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях до 7,5-9,2 га у Запорізькій, Луганській, Харківській областях¹.

Становище, яке склалося у роки аграрних перетворень, призвело до загострення на селі соціальної ситуації, породило навіть безправ'я, деморалізацію та правову беспорядність селян. На межі тисячоліть «землю фактично стали відчужувати не тільки через оренду, а й шляхом скуповування, причому за безцінь»². Така ситуація породила стурбованість вищих чиновників в уряді та політикумі, і в січні 2001 р. Верховна рада України ухвалила закон, який забороняв будь-яку форму відчуження земельних паїв, крім передачі у спадок³. Водночас указом президента Л. Д. Кучми було встановлено мінімальний розмір орендної плати, що становив щонайменше 1% вартості земельного наділу.

Президент Леонід Кучма підписав у жовтні 2001 р. довгоочікуваний закон – Земельний кодекс⁴, – який дозволяв купувати та продавати землю, починаючи з 2005 року. Закон скасовував обмеження радянських часів, які гальмували сільськогосподарську реформу в тому, що було відомо як житниця Радянського Союзу. Уряд сподівався, що новий земельний кодекс залучить інвестиції, хоча іноземцям не дозволялося купувати сільськогосподарські землі. Після ухвалення Земельного кодексу, що став нормативно-правовою базою регулювання відносин земельної власності, ситуація суттєво не змінилася. Тому у жовтні 2004 р. Верховна рада продовжила мораторій на продаж землі до 1 січня 2008 р.

Однак паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не зачіпало виробничих відносин, не вирішувало основного питання аграрної реформи – питання про землю, оскільки земля і надалі залишалась у колективному користуванні. Тому виробничі відносини між державою та

---

¹ Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (м. Київ, 26–27 лют. 2009 р.) / редкол.: П. Т. Саблук та ін. Київ : ІАЕ, 2009.

² Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. С. 154.

³ Закон України «Щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18.01.2001 № 2242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14#Text> (дата звернення: 17.09.2023)

⁴ Земельний кодекс України : Закон від 18.12.1990 № 561-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12#Text> (дата звернення: 25.09.2023)

сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині останніх залишалися поза процесами реформування. Земля – основний засіб сільськогосподарського виробництва — не паювалася і не акціонувалася¹.

Провладні партійні організації на обласному й районному рівнях намагалися перешкоджати процесу надання аграріям земельних ділянок, не хотіли надавати фермерським господарствам реальну допомогу. Мало місце також і зворотне явище – поблажливе ставлення до фермерів, але воно, як правило, пояснювалося особистою зацікавленістю чиновників.

Колишні працівники колгоспів неохоче розглядали можливість стати фермером – організатором і виконувачем повного циклу сільськогосподарського виробництва. У демографічній структурі населення сільських територій переважали люди старшого віку, а вони розглядали колгосп чи радгосп, де пропрацювали все своє трудове життя, як підприємство, що має допомагати їм у старості. Крім іншого, у селяни не мали фінансових ресурсів, щоб купити необхідні для фермерського господарства засоби виробництва, а в держави на той момент ще не були сформовані інституції, які б могли дати аграріям позику для придбання на вигідних умовах засобів виробництва. Основною проблемою було те, що земля була виключена з ринкового обороту і не могла розглядатися як застава. Вітчизняна промисловість у галузі машинобудування не виробляла техніку, для обробітку землі чи збирання врожаю, які особливо гостро потребувало тодішнє фермерське господарство. Ці та інші причини сповільнювали розвиток колективних господарств: в 1993 році в Україні налічувалося менше ніж 15 тис. фермерських господарств. Через п'ять років їх кількість зросла до 35 тис. Однак у масштабі країни це була надто мала кількість.

Дотації колгоспному та радгоспному виробництву з кожним роком обходилися суспільству все дорожче. Держава надавала колективним сільськогосподарським підприємствам кредити, які ті не повертали. У 1991-1994

---

¹ Ринкові реформи в Україні: досягнення і невдачі. URL: <https://buklib.net/books/25781/> (дата звернення: 30.09.2023)

роках сільське господарство стало одним з головних суб'єктів, хто спричинив «розкручування інфляційної спіралі»¹.

Політикою державного управління в аграрною сферою 1990-х років практично було проігноровано розвиток присадибного селянського господарства, незважаючи на те, що воно засвідчувало свою ефективність навіть за несприятливих економічних умов і, по суті, було формою фермерського ведення сільськогосподарського виробництва у вітчизняних умовах. Якщо у 1990-ті роки по відношенню до колективних господарств держава почала вживати різні заходи його характеру: щороку підтримувала у ході проведення весняно-польових робіт та під час збору сільськогосподарського врожаю, списувала борги, надавала податкові пільги тощо, то особисті господарства селян не мали подібної підтримки, хоча у цей період виробляли значну, а подекуди й більшу частину валової сільськогосподарської продукції в державі. Особисті підсобні селянські господарства у 1990 р., згідно зі статистичними даними, виробляли 29,4% валової продукції сільського господарства, у 1995 р. – 47,4%, а в 2000 р. – 64,7%². Звичайно, доцільно брати до уваги й ту обставину, що така статистика виробництва валової сільськогосподарської продукції у 1990-х роках свідчить не тільки і не стільки про ефективність особистих селянських господарств, скільки про катастрофічний стан економічного розвитку колективних сільськогосподарських підприємств. Хоча не можна недооцінювати роль селянських господарств.

Після скасування 1997 р. системи державних закупівель експорт сільськогосподарської продукції не збільшувався, оскільки йому перешкождали численні квоти та ліцензії. До того ж, державні капіталовкладення в аграрну галузь зменшилися в 60 разів. Водночас знизився майже у 20 разів порівняно з

---

¹ Ринкові реформи в Україні: досягнення і невдачі. URL: <https://buklib.net/books/25781/> (дата звернення: 30.09.2023)

² Стан економіки України. URL: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiky-1991-2001 (дата звернення: 15.07.2023)

дореформеним періодом та розмір інвестицій у сільськогосподарське виробництво власних коштів сільгоспідприємств¹.

Загалом усе це призвело до погіршення фінансового стану господарств, падіння обсягів виробництва, скорочення майже на третину зайнятості, масового безробіття на селі, різкого зниження оплати праці та зубожіння селян. За словами О. М. Бородіної, «аграрна криза вийшла за межі суто економічних проблем і набула соціально-економічного характеру»².

Другий етап аграрної реформи розпочався у 2000 р. після видання у грудні 1999 р. Указу Президента України № 529 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», коли розпочали реальну приватизацію землі шляхом перетворення «віртуальних» земельних паїв на приватні земельні ділянки, які мали конкретно певні фізичні межі. В результаті було сформовано «нову організаційну структуру сільськогосподарського виробництва, яка включала товариства з обмеженою відповідальністю, приватні фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, незначну кількість акціонерних товариств відкритого та закритого типу, особисті селянські господарства»³.

Зміни в аграрній політиці України призвели до того, що помітно покращилися виробничі показники у сільському господарстві, але валове виробництво сільськогосподарської продукції у 2007 р. досягло лише 61% рівня 1990 р. (у порівнянних цінах 2000 р.). Змінилася також структура у виробництві сільськогосподарської продукції. Індивідуальний сектор забезпечував уже майже 60% її валового обсягу.

Хоча на цьому етапі і склалася система державної підтримки великого товарного орієнтованого на експорт виробництва, відбулася істотна диференціація доходів серед мешканців села. Так, у 2000–2007 роках в умовах

---

¹ Бородин Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. *Економіка України*. 2008. № 10. С. 99.

² Там само. С. 99.

³ Там само. С. 99.

деякого зниження рівня бідності у сільській місцевості проте рівень грошових доходів майже 66% сільського населення у 2006 р. не досягав прожиткового мінімуму. Є. Бородіна вважає, що значною мірою цьому сприяла нестабільна протекціоністська аграрна політика¹.

Велике значення мали зміни у прямій бюджетній підтримці сільського господарства. Так, у 2000–2004 роках. середньорічна сума бюджетних видатків становила 1 млрд. гривень, у 2005 р. – вже 2 млрд. гривень, у 2006 р. – 6,6, у 2007 р. – 8,1 млрд. грн.². Держава здійснювала і непряму підтримку товаровиробників за допомогою фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП) та ПДВ. Так, у 2000–2006 роках. загальна сума підтримки аграрного сектору за допомогою ПДВ у 2000–2006 роках зросла майже вдесятеро³. А після запровадження у 1999 р. ФСП, який замінив понад десять різних податків та податкових платежів, «сума непрямой підтримки сільськогосподарських виробників становила приблизно 8 млрд. грн». При цьому податкове навантаження на них знизилося у 3,5–4 рази⁴.

Аграрна реформа вимагала радикальних змін у ролі та функціях держави, яким ще були притаманні риси колишньої системи командної економіки. Зусилля держави мали спрямовуватися не так на підтримку інтересів бізнесу, але в надання громадських благ. У 2000–2006 роках. «Державні витрати на підтримку аграрного сектора зросли в кілька разів, але на фінансування виробництва йшло 80%, а на суспільні блага залишалось близько 20%»⁵.

Після введення мораторію на купівлю-продаж землі передбачалося, що ринок землі мала компенсувати її оренда. Однак відсутність державного контролю за орендними відносинами в аграрному секторі призвела «по-перше, до виснаження землі через її хижацьку експлуатацію, по-друге, недотримання

---

¹ Бородина Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. Экономика Украины. 2008. № 10.. С. 100

² Там само. С. 101

³ Там само. С. 103.

⁴ Там само. С. 107.

⁵ Там само. С. 108.

зобов'язань за орендними платежами, по-третє, до неадекватно низького рівня договірних сум»¹.

Вступ України до СОТ О. М. Бородіна пропонує розглядати як початок третього етапу аграрної політики. На її думку, «членство у СОТ, подальше приєднання до зони вільної торгівлі з ЄС та набуття статусу асоційованого члена не означають простої зміни тарифів, цін, обсягів субсидій – була потрібна інституційна реформа величезного масштабу, яка мала змінити не лише параметри політики, а й поведінкові стереотипи у суспільстві»².

Таким чином, у 2000–2001 роках були ліквідовані колгоспи та радгоспи. Натомість з'явилося 14,7 тис. нових господарств, з яких 46 % діяли у вигляді господарських товариств, 23 % – сільськогосподарських кооперативів, 20% – приватних підприємств. Підсумком цих перетворень стало те, що держава вже не була монополістом у власності на землю сільськогосподарського призначення, оскільки у результаті аграрної реформи у власність новостворених господарств перейшло 70,5% угідь³.

Зміни форми власності держава проводила в умовах економічного стимулювання. Було скасувало борг у 7 млрд. дол. США. Крім того, змінилася система кредитування. Було введено програму субсидування під відсотки через комерційні банки, що суттєво підвищило ефективність використання кредитів.

Водночас, отримавши право на землю, селяни почали досить широко застосовувати орендні відносини, що призвело до перших протиріч земельної реформи. Так, наприклад, «з 6,5 млн. власників пайових сертифікатів майже 5,6 млн. вирішили для себе за краще передати отриману у власність землю в оренду, причому 85% договорів оренди було укладено з господарствами, із земель яких селяни отримували паї⁴. У результаті це призвело до того, що сільськогосподарські підприємства подекуди нагадували радянські колгоспи і

---

¹ Бородина Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. Экономика Украины. 2008. № 10. С. 111.. С. 108.

² Там само. С. 111.

³ Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. С. 152.

⁴ Там само. С. 153.

радгоспи, оскільки зберігали колишні управлінські ієрархії, які попередні керівники і фактично підпорядковані їм місцеві органи управління фактично були реальними розпорядниками і власниками успадкованого від КСП майна, оскільки мали міцні зв'язки та вплив у районних та обласних інститутах державної влади.

3.2. Позитивні та негативні сторони аграрної реформи

Починаючи з 1990 року представниками законодавчої та виконавчої гілок влади, підприємцями та громадськістю виконано значний обсяг робіт з перетворень в аграрній сфері, зокрема реформування земельних відносин. Аналізуючи стан проведення аграрної реформи в Україні, можна відмітити, що за період 1994 – 2004 років було створені умови для рівноправного розвитку всіх форм власності, вільного вибору селянами сфери використання своєї праці. Було закладено підґрунтя для розвитку різних форм господарювання на селі.

Спробуємо сформулювати позитивні боки аграрної реформи 1994 – 2004 років, спираючись на думку науковців та експертів у сфері аграрної політики та державного управління економікою. На думку офіційної влади, аграрну реформу, що стартувала в Україні в 1994 році, до кінця 2005 року було «відповідно до її концепції та плану в основному завершено, і тепер виробникам і власникам залишалось лише навчитися ефективно господарювати в умовах ринку»¹.

Є. С. Неклюдов переконаний, що прихід до влади Л. Д. Кучми в 1994 році ознаменував новий етап у формуванні економічної системи держави, особливо такої важливої її складової як сільське господарство. Президенту та його команді завдяки реформаторському підходу та реальному політичному

---

¹ Иваненко Е. Село, крестьяне и аграрная реформа. *Социология: Теория, методы, маркетинг*. Киев, 2007. № 2. С. 128.

прагненню до змін вдалося досягти чималих успіхів у відновленні та стабілізації вітчизняного аграрного сектору економіки¹. Так, на переконання дослідника, суттєвими досягненнями були: активізація роботи переробної промисловості, зниження кількості бартерних операцій, реформи в аграрному секторі, лібералізація нормативно-правового поля для регулювання земельних відносин, запровадження практики ведення малого та середнього бізнесу, зупинення гіперінфляції та стабілізація валютного курсу, скорочення частки позабанківського грошового обігу. Однак, незважаючи на те, що за період з 2000 до 2004 років в Україні простежується певна позитивна тенденція до зменшення обсягів тіньового обороту, у наступні роки вона була повністю нівельована й значна частина легального підприємництва, зокрема в аграрному секторі, поступово знову «тінізувалася»².

О. Д. Бойко зазначає, що суттєві зміни, які сталися за час президенства Л. Д. Кучми в аграрному секторі, де завершився перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та її передання у власність юридичних осіб, позитивно вплинув на економіку в цілому та імідж України на світовому ринку³. За ініціацією Л. Д. Кучми розпочалося також і втілення в життя другого етапу реформи – формування реального власника на землю шляхом паювання землі. На початок 2001 року понад 6 млн українських селян стали вперше за багато років повноцінними власниками земельних ділянок (паїв). Завдяки другому Президенту України заклалися підвалини формування в перспективі ринку землі. На сьогодні паї є стабільним джерелом доходу для українців. За оренду гектара паю їхнім власникам 2020 року платили трохи більше як тисячу гривень.

За дві каденції президентства Л. Д. Кучми в Україні було здійснено близько 100 секторальних реформ. При цьому мова йде не про дрібні

---

¹ Неклюдов Є. С. Реформи Л. Кучми для подолання тіньового сектору та побудови ринкової економіки в Україні. Економічні та соціальні аспекти розвитку України на початку XXI століття. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції 11-13 жовтня 2018 р. Одеса : Одеська національна академія харчових технологій, 2018. С. 76.

² Там само. С. 77.

³ Бойко О. Д. Національне господарство України: етапи розвитку. Велика українська енциклопедія. <http://surl.li/khluw> (дата звернення: 29.10.2023)

удосконалення соціального чи економічного життя українців (наприклад, зміни порядку реєстрації транспортних засобів), а про трансформацію основоположних засад економічних відносин в державі. Було здійснено грошову, бюджетну, митну і податкову реформи, створено фінансову, банківську та ринкову інфраструктури, проведено приватизацію та корпоратизацію підприємств, втілено низку реформ у галузях енергетики та промисловості, сформовано умови для розвитку середнього та малого бізнесу. Серед досягнень законодавчої та виконавчої гілок влади особливий успіх мали приватизація, земельна та аграрна реформи, які швидко принесли позитивні результати. Було також започатковано реформи у житлово-комунальній, соціальній та інших сферах. Підтвердженням цього є індекс прогресу трансформації, який щорічно розробляє ЄБРР і яким користуються Світовий банк і МВФ. В Україні в 1995–2004 рр. цей індекс практично подвоївся, а розрив між Україною і Польщею скоротився майже вдвічі.

За час проведення земельної реформи з 1994 до 2000 р. із загальної площі земель у 60,3 млн га, 26,7 млн га було передано у власність недержавних сільськогосподарських підприємств, що становило 44,2% земельного фонду держави. Площа земель у власності та користуванні громадян зросла у 2,7 рази і сягала 7 млн га, з них 0,8 млн га залишалось у фермерів. До 1 грудня 1999 р. в Україні понад 6 млн сільських жителів отримали сертифікати, що підтверджували їх право на виділення земельних паїв у приватну власність¹.

Особливо успішною була реформа в олієжировому секторі сільського господарства. В середині 1990-х років з України масово (до 90%) на експорт вивозили насіння соняшнику. Це призвело до того, що потужності олієжирові комбінати, який налічувалося в Україні близько 20, простоювали. Найгірше було те, що втрачалася додана вартість від переробки сільськогосподарської продукції. За дорученням президента України було встановлено експортне мито

---

¹ Ревуцька А. О., Котвицька Н.М. Історичний аспект трансформаційних процесів в аграрному секторі та його наслідки для України. Причорноморські економічні студії. 2017. № С. 6.

на насіння соняшнику на рівні 23%, яке застосовувалося майже десятирічний період. Така політика призвела до позитивної динаміки – виробництво насіння соняшнику зросло в п'ять разів, обсяги його переробки – в 14, експорт скоротився в чотири рази, натомість у 25 разів зріс експорт готової продукції олії, зросло число переробних підприємств. На міжнародному аграрному ринку Україна вийшла на третє місце за виробництвом олії і на перше – за її експортом.

Позитивні зрушення відбулися в такому секторі сільськогосподарського виробництва, як садівництво і виноградарство. За ініціативою Л. Д. Кучми було запроваджено спеціальний збір від вартості проданих алкогольних виробів. Кошти від цього збору направлялися на компенсацію витрат з боку садівничих господарств на модернізацію технологій виробництва та оновлення площ садів і виноградників. Ці заходи сприяли тому, що у 2000–2013 роках в Україні відбулося оновлення близько 70% площ садів і виноградників. Валовий збір фруктів в садівничих та виноградних господарствах збільшився у 1,5 рази, причому за рахунок вирощування новітніх сортів. Без подібних заходів садівництво та виноградарство остаточно втратили б конкурентоспроможність не лише на світовому, а й внутрішньому ринку ¹.

А. С. Гальчинський, аналізуючи діяльність президента Л. Д. Кучми щодо здійснення аграрної реформи, дає загалом позитивну оцінку. Мова йде не лише про роздержавлення і приватизацію земель сільськогосподарського призначення, а й земельних ділянок, які перебували в міському підпорядкуванні, присадибних ділянок громадян. Не випадковим є те, що указ про земельну реформу, яким передбачався надскладний процес роздержавлення земель і передачу їх у приватну власність сільського населення, фактично був одним з перших економічно виважених указів Л.Д. Кучми на посаді президента ². Оцінюючи відповідні реформаторські рішення, маємо насамперед розуміти те,

---

¹ Гайдуцький П. Сага про українські реформи. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/saga-pro-ukrayinski-reformi-285303.html> (дата звернення: 11.11.2023)

² Гальчинський А. Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності). URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (дата звернення: 8.07.2023)

що приватна власність на землю є основою повноформатної моделі ринкових відносин. Слід також зауважити, що визнана у світі хліборобська майстерність українського селянина у поєднанні з його діловитістю органічно пов'язані з відповідними параметрами земельних відносин. А. С. Гальчинський звертає увагу, що земельна реформа була спрямована саме на реалізацію земельних відносин на основі запровадження різних форм власності на землю¹. Дослідник висловлює свою думку про те, що насильно нав'язана Україні заснована на принципах «російської общини політика колективного землеволодіння деструктивна за своєю суттю позиція по відношенню до фундаментальних цінностей українства загалом»². Запровадження інституту приватної власності на землю створювало передумови ліквідувати відповідним Указом Л. Д. Кучми збанкрутілі колгоспи і радгоспи, які були «осередками русифікованого соціалізму на селі», і, запровадивши нові форми господарювання, суттєво збільшити виробництво сільськогосподарської продукції³.

Проте крім певних успіхів та позитивних зрушень в аграрному секторі реформи мали і деякі негативні наслідки. Впровадження реформ в аграрному секторі економіки мала низку негативних моментів, на які неодноразово вказували науковці та економісти-практики. Так, О. М. Бородіна зазначає, що аграрна політика України здійснювалася фактично так само, як і в країнах з розвиненою ринковою економікою. Водночас дослідниця змушена визнати, що «вітчизняна інституційна специфіка накладала певні обмеження на обсяги та механізми державної підтримки сільського господарства»⁴.

О. М. Бородіна аграрну політику у пострадянський період (1991–2008 роки) підрозділяє на два етапи. На першому з них (1991–1999 роки) суть аграрної політики зводилася до трансформації відносин власності та форм

---

¹ Гальчинський А. Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності). URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (дата звернення: 8.07.2023)

² Там само.

³ Там само.

⁴ Бородіна Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. *Економіка України*. 2008. № 10. С. 95.

господарювання в ситуації активного політичного протистояння, до формування передумов для приватизації землі та майна, реорганізації колгоспів та радгоспів, керівництво яких було низько ефективним, через що більшість з них втратило свої виробничі потужності. Однак в умовах постійних диспутів у залі парламенту та засобах масової інформації, опори з боку керівників сільського господарства всіх рівнів, відсутності достатніх теоретичних та практичних напрацювань з аграрних перетворень у перехідній економіці «навіть не було розроблено та прийнято на законодавчому рівні концепцію (або стратегію) формування аграрного сектору ринкового типу». Нерідко декларування необхідності проведення аграрної реформи відбувалося без урахування її соціально-економічних наслідків. У результаті «відсутність наукового забезпечення законотворчого процесу спричиняла крайню недосконалість нормативно-правової регламентації реформаційних процесів»¹.

У ході першого етапу аграрної реформи в Україні колгоспи і радгоспи мали реорганізовуватися у колективні сільськогосподарські підприємства, а земля і майно, що їм належала, розділятися між працівниками цих господарюючих суб'єктів, які отримали право вилучати паї, що їм належали, і в будь-який час виходити зі складу господарства. Насправді реорганізацію КСП провело лише незначна кількість господарств. Так, до 1999 р. на колективні сільськогосподарські підприємства було перетворено трохи більше 10% колгоспів і радгоспів.

Спроби негайно трансформувати колгоспи і радгоспи, не забезпечивши елементарні економічні передумови для формування конкурентоздатних, більш продуктивних нових господарських структур, не принесли очікуваних позитивних зрушень. На жаль, було зруйновано та розкрадено велику частину основних фондів аграрних підприємств. Річні темпи скорочення основних засобів, у тому числі обладнання і транспортних засобів склали 8-10%. Вкрай

---

¹ Бородин Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. Экономика Украины. 2008. № 10. С. 95.

необхідної модернізації аграрної техніки також не було. Рівень її оновлення складав менше 3 %, до того ж її списання було майже в 4 рази вищим ¹.

О. М. Бородіна зазначає, що подібна непослідовність та нерішучість у проведенні аграрної реформи призвели до сповільнення розвитку сільськогосподарської галузі. У 1999 р. обсяги виробництва за всіма категоріями господарств склали менше 50 % рівня 1990 р., зокрема у секторі підприємств – 30%. Це пояснювалося «не лише падінням урожайності культур та продуктивності тварин, а й значним звуженням виробничої сфери внаслідок передачі частини земель господарствам населення» ².

С. Д. Марченко наголошує, що на початковому етапі реформування аграрного та сільськогосподарського сектора, незважаючи на відсутність цілісного бачення стратегії впровадження реформи в аграрному секторі, було прийнято низку нормативно-правових документів щодо регулювання земельних та аграрних відносин в Україні. Дослідник зауважує, що надто повільні темпи реформування та відсутність чіткого законодавчого середовища створили передумови для просування реформи шляхом видачі низки президентських указів, які подекуди були малоефективними ³. На жаль, нормативно-законодавче поле цього періоду, яке теоретично мало на меті реформування сільського господарства та аграрного виробництва в українській державі, на розвиток вітчизняного села і сільських територій, здебільшого мали декларативний характер, не пропонували конкретних дієвих механізмів їх втілення та не встановлювали відповідальних осіб чи інституцій за реалізацію їх положень у вітчизняну практику. Це, на переконання С. Д. Марченко, наближало їх до тих нормативно-правових актів, які приймалися радянським партійним

---

¹ Ревуцька А. О., Котвицька Н.М. Історичний аспект трансформаційних процесів в аграрному секторі та його наслідки для України. Причорноморські економічні студії. 2017. № С. 7.

² Бородіна Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. Экономика Украины. 2008. № 10. С. 98.

³ Марченко С. Д. Законодавчі засади початкового періоду аграрної реформи в Україні (1990–1994 рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2019. Вип. 143. С. 95.

керівництвом у 1980–х роках, але так і не змогли поліпшити ситуацію, що склалася в аграрному секторі економіки ¹.

С. Д. Марченко стверджує, що певне наслідування епохи адміністративно-командної системи простежується також в тому, що аграрна реформа започатковувалася законодавчим органом, який було сформовано в 1990 р., тобто ще в час, коли Україна була у складі СРСР з її плановою економікою і усталеними зв'язками між сільгоспвиробниками. Оскільки більшість депутатів, які голосували за реформи, представляли партійно-радянську номенклатуру і були неприхованими прихильниками колгоспної системи господарювання, тому законотворча діяльність проходила в умовах жорсткого політичного протистояння між ними та ліберально налаштованою частиною українського парламенту ².

Незважаючи на спроби створення більш-менш сприятливого правового підґрунтя, загалом аграрна реформа, і зокрема земельна, проходила надто повільними темпами. Така ситуація спонукала Президента України вдатися до прискорення процесу реформування шляхом прийняття Указів і підміни ними законотворчої діяльності Верховної Рад, тобто виникло протистояння між законодавчою і виконавчою гілками української влади. Відсутність одностайності у проведенні реформ, а найперше, його правового забезпечення, сильно перешкоджало досягненню очікуваних від реформ результатів.

Доктор економічних наук В. А. Голян, наголосивши на важливості аграрної реформи для України, загалом справедливо вважає, що її «основними інституційними розривами слід вважати:

- відсутність нормативної та методичної бази формування спеціалізованих земельних державних банків;
- відсутність критично необхідної інституційної підґрунтя для створення споживчих кооперативів на базі особистих селянських господарств;

---

¹ Марченко С. Д. Законодавчі засади початкового періоду аграрної реформи в Україні (1990–1994 рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2019. Вип. 143. С. 95

² Там само. С. 96.

- формальний характер економічного стимулювання відтворення та охорони земельних ресурсів;
- суперечливість системи обмежень рівня концентрації земельної власності;
- асиметричність інформації про нововведення земельного законодавства щодо різних суб'єктів аграрного підприємництва (особисті селянські господарства, сільськогосподарські підприємства, агропромислові холдинги);
- дискримінаційний характер надання державних дотацій окремим категоріям сільськогосподарських виробників;
- невиправданий імпорт та недостатньо підготовлена імплементація у вітчизняну практику господарювання інститутів землекористування, які вже давно сформувалися в економічно розвинених країнах;
- протиріччя між зовнішньоекономічними цілями та політикою державного земельного протекціонізму;
- половинчастість та безсистемність нормативної та методичної бази реінжинірингу меліорованих територій у найбільш депресивних регіонах»¹.

Про недоліки аграрної реформи йшла мова і серед громадськості і самих селян. Проведене у квітні 2006 року опитування фермерів засвідчило, що аграрна реформа в Україні зазнала невдачі. Так, 38,5% аграріїв, які прийняли участь в дослідженні, негативно оцінювали результати реформ в аграрному секторі економіки, 13,8% ставилися до них позитивно, 29,5% утрималися від однозначної оцінки перетворень в сільському господарстві, а 16,5% взагалі відмовилися від участі в опитуванні². Схожі результати дало опитування пересічних селян. Так, 30% респондентів вважали, що аграрна реформа привела до розвалу сільськогосподарського виробництва, 23% селян були переконані, що перетворення призвели до руйнування сільської громади та розшарування сільських жителів на багатих та бідних³. На думку О. О. Іваненко, провал

---

¹ Голян В. Институциональные разрывы земельной реформы в Украине. Економіст. 2012. № 3. С. 7.

² Там само. С. 7.

³ Там само. С. 8.

аграрної реформи стався через «відсутність багатьох нормативних та законодавчих актів, зволіканням у формуванні державних органів, які мають керувати процесами реформи в центрі та на місцях, незадовільним матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням»¹.

Земельна реформа не супроводжувалася відповідним комплексом державних землепорядних робіт. Роль держави у питаннях формування нових землеволодінь та землекористувань, земельно-територіального устрою, як невід'ємного процесу природокористування, зводилася, переважно, до роздержавлення землі. Звувивши земельну реформу до роздержавлення земель через колективізацію їх і захопившись процесом поділу родючих земель, був заблокований на десятиліття створення, розробку та впровадження:

- високоточних цифрових карт всієї території України, включаючи розпайовані поля;

- відкритих та достовірних кадастрових та земельно-реєстраційних систем для всіх земельних ділянок та їх природних властивостей, що узгоджують із національною геоінформаційною системою;

- проектів комплексного землеустрою та перспектив розвитку кожної території в розріз адміністративно-територіальних утворень і в цілому в державі.

Внаслідок фрагментарності та непослідовності, не провівши протягом 1995-1999 років бажаних комплексних науково обґрунтованих заходів щодо реформування земельних відносин з одночасним реформуванням соціально-економічних відносин в країні, агропромисловий комплекс різко втрачав свої позиції.

Після чергового обрання Президента України було ухвалено вже згаданий Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»², яким доручалося прискорено здійснити організаційні заходи щодо реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 років

---

¹ Голян В. Институциональные разрывы земельной реформы в Украине. Економіст. 2012. № 3. С. 8.

² Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 року N 1529/99 URL: https://ips.ligazakon.net/document/U1529_99 (дата звернення: 27.09.2023)

колективних сільгосп підприємств на основі приватної власності на землю та майно. Вже тоді створювані механізми вказували на тенденції та передумови до формування латифундій. Їхні зародки називали «великими землевласниками» під виглядом колективних господарств, де фактично майном та землею володіла та розпоряджалася керівна верхівка. Такі керівники за сприяння владних структур здебільшого ставали основними засновниками реформованих господарств та орендарями майна та землі пайовиків. Пізніше, починаючи з 2000 року, як новостворені приватні структури, продавали свої корпоративні права.

За оперативною інформацією Міністерства аграрної політики України, в результаті проведеної роботи до кінця 2005 року вже було поділено на паї 96 % угідь, що становило 26,8 млн га. У ході такого реформування на базі 11,3 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було створено понад 16 тис. нових агроформувань, які почали використовувати землю та майно на правах оренди. Крім того, налічувалося близько 43 тис. фермерських господарств (створено раніше), які користувалися загальною площею 4,3 млн га земель, та понад 4 млн особистих селянських господарств, у користуванні яких перебувало понад 6 млн га ¹.

Після цього посилився процес входження великого бізнесу у аграрний сектор економіки. Незважаючи на дію в Україні з 2002 року мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, за даними експертів, було присвоєно за різними тіншовими схемам понад 10 млн га родючих угідь, у тому числі компаніями з іноземним капіталом. Фактично, не враховуючи національні інтереси та традиції українських селян, у процесі оренди, емфітевзису та інших видів прав користування земельними паями, виникли дуже великі «латифундії» (по 20 – 500 тис га і більше) експортної орієнтації. У гонитві за надходами землі виснажувалися і деградували, навколишнє природне середовище забруднювалося.

---

¹ Kovaliv O.I., Aleknavičius A.P. Substantiation of the Ways for Achievement of the Land Reform in Ukraine Under the Modern Conditions. Rural development 2013 the sixth international scientific conference proceedings, Aleksandras Stulginskis University Akademija, Kaunas district, Lithuania, 2013. Volume 6, Book 3. P. 333.

Протягом усього періоду реформ, що проводилися, на жаль, не проводилися необхідні: високоточне цифрове картографування; аналіз та оцінка; прогнозування та планування; фінансове та довгострокове кредитне; технічне та технологічне переозброєння; розвиток та підтримка функціонування соціальної сфери; створення нових робочих місць та забезпечення зайнятості працездатного сільського населення. Не створювалися геоінформаційні, земельно-кадастрові, земельно-реєстраційні та інші системи.

Таким чином, проведення реформених перетворень в аграрному секторі вітчизняної економіки у 1994 – 2004 роках мав як позитивні, так і негативні наслідки. Реформа, давши старт приватизації землі, розпаюванню майна колгоспів і радгоспів, зародженню нових форм власності, не розв'язала до кінця усіх важливих проблем. Зокрема в країні не було створено ринкового за змістом економічного механізму. Стратегія і тактика реалізації як аграрної, так і земельної реформи були сформульовані нечітко, мали багато недоліків, помилок і втілювалися з перебоями. Законодавчі і виконавчі органи влади так і не змогли з належною послідовністю і наполегливістю впровадити у життя соціально орієнтовану схему приватизації державної земельної власності. Постійне запізнення з нормативно-правовим забезпеченням і недостатній рівень роз'яснювальної роботи серед громадян часто навпаки погіршували очікувані результати. Усе це стало причиною різкого зниження економічних показників у сільськогосподарському виробництві та негативно вплинуло на рівень життя сільського населення, втрату селянами не лише життєвих орієнтирів, а й подекуди роботи.

Висновки до розділу 3

Стратегічна мета аграрної політики в Україні в 1994 – 2004 роки полягала у формуванні реального власника й господаря землі, розвитку соціальної інфраструктури села, вирішення продовольчої проблеми. У грудні 1990 року в аграрному сегменті національної економіки розпочалася реформа.

Приватизація здійснювалася через передачу земель, які десятиріччями перебували в державній власності, селянам на безоплатній основі, а також шляхом створення недержавних сільгосп підприємств.

З 1995 року здійснюється паювання земель, переданих у колективну власність підприємства і організаціям, які функціонували в сільськогосподарському секторі національної економіки. У наслідок паювання земель кожному члену колективного господарства і пенсіонеру, який до виходу на пенсію працював у цьому підприємстві і залишається його членом, видавався сертифікат на право на земельну частку (пай), яка виступала об'єктом оренди, успадкування, дарування, міни, застави, купівлі-продажу.

Отже, можемо дійти висновку, що аграрна реформа в Україні 1994 – 2004 років мала як позитивні, так і негативні наслідки. У ході аграрної реформи в Україні було впроваджено приватну власність на землю, розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств, здійснено перерозподіл землі між сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами, особистими селянськими господарствами. Завдяки реформуванню аграрного сектору в останні роки досить помітними стали позитивні зрушення в сфері сільськогосподарського виробництва.

ВИСНОВКИ

1. Українська історіографія характеризується стійким інтересом науковців до проурядових аграрних ініціатив в Україні у 1994-2004 роках, а також до персоналій, які брали активну участь у вирішенні аграрного питання у цей історичний період розвитку української держави. Досить широким є дослідницьке поле, виокремився такий науковий напрям, як аграрна історія. Доступність архівних джерел та нормативно-законодавчої бази зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання про аграрні перетворення, які мали місце в Україні в досліджуваний історичний період. Жанрове розмаїття наукових джерел включає дисертаційні роботи, монографії, наукові публікації у фахових виданнях та у відкриті інтернет ресурси. Вони усі є науково значущими, оскільки з різних ракурсів викривають проблему впровадження аграрної реформи.

2. Джерельна база дослідження складається з декількох груп, серед яких варто виділити архівні документи та опубліковані матеріали (власні праці Л. Д. Кучми, періодичні видання 1994-2004 років, спогади сучасників та нормативно-правова база). У процесі підготовки наукового дослідження здійснена робота з виявлення, систематизації та аналізу джерельних ресурсів, їхнього використання для поставлених у дослідженні завдань. Усе це в комплексі забезпечило можливість створити джерельну базу роботи, яка є досить змістовною та інформативною для виконання завдань дослідження.

3. Аналізуючи соціально-економічні передумови аграрної реформи в Україні 1994 – 2004 років, особливо слід наголосити на незадовільному стані економіки держави, що було зумовлено такими чинниками: деформація виробництва з переважанням окремих галузей (військово-промисловий комплекс, важка промисловість та металургія) і слабкість переробних галузей; загальне одержавлення установ і підприємств, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації господарських стимулів; екстенсивний розвиток

економіки, що призвів до зниження конкурентоспроможності суб'єктів господарювання; гонитвою за високими темпами зростання радянської економічної системи; домінування в приватних і виробничих справах радянської ментальності. Соціальна сфера також зазнала занепаду, спостерігалось падіння доходів населення, росло безробіття, погіршувалася інфраструктура.

4.В Україні з розпадом СРСР відбувся переломний перехід від адміністративно-планової економіки до формування моделі ринкових відносин. Перехідний період затягнувся, а з ним у 1990-ті роки суттєво погіршився стан усіх галузей народного господарства, у тому числі занепад торкнувся і сільськогосподарського виробництва. Соціально-економічна політика держави не могла забезпечити стабільність економіки і належний соціальний захист населення держави. Головна мета аграрної реформи 1994-2004 років – досягнення плюралізму форм землеволодіння – була досягнута. Соціальна суть реформи, яка полягала у зрівняльній роздачі землі, також була реалізована на початку 2000-их років шляхом ліквідації колективних підприємств. Послідовна політика держави із допомоги створенню середнього класу також була досягнута в певній мірі. Проте засоби і методи досягнення поставлених результатів були вкрай суперечливими, як і остаточні результати реформи.

5.Аграрні реформи в Україні здійснювалися у п'яти головних напрямках: 1) господарська реформа (передбачала перетворення колгоспів і радгоспів на структури приватно-ринкового характеру, можливість вільного вибору селянами різних форм господарювання); 2) земельна реформа (закріплення і захист права власності селян на землю); 3) створення аграрного ринку замість планово-розподільчої системи збуту сільськогосподарської продукції; 4) стабілізація фінансових відносин в аграрному секторі (зняття з аграрного сегмента економіки непосильного боргового і податкового тягаря, запровадження ринку інвестицій і можливість кредитування аграріїв); 5) соціальний розвиток (самоврядні територіальні громади з належними умовами життя сільських жителів).

6. Позитивний бік реформи полягав у тому, що у результаті реформування економіки відбулася зміна інституційного ядра економічної системи: від державної власності, директивного планування, що відкидає вільний обмін і конкуренцію, патерналістської держави до приватної власності, вільного ринку та держави, що прагне збалансувати свої ресурси та зобов'язання. Напередодні реформ ці інституційні системи не існували у досконалій формі. Після аграрної реформи українське сільське господарство піднялося в ефективності і прибутковості, зайнявши вигідні позиції в національній, а згодом і світовій економіці. Але від реформи виграли переважно ті підприємці і партійна еліта, яка була наближена до розподілу ресурсів і змогла скористатися на незнанні та безпорадності простих селян, які обробляли землю.

7. Негативними результатами реформи було те, що вона була здійснена адміністративними методами, всупереч волі селян, і всупереч їх інтересам. Землі сільськогосподарського призначення та засоби виробництва підлягали паюванню окремо. У результаті селяни отримали землю, але самотійно її обробляти не змогли. Паюванню підлягали лише сільськогосподарські угіддя. Цілком виправдано несільськогосподарські угіддя, як землі для загального користування, не підлягали паюванню. Однак їх юридична доля не була визначена. Також не було організовано землевпорядних заходів. Таким чином, система доріг колективних господарств, для яких були характерними дуже великі за площею поля, залишилася без змін. Внаслідок цього нові приватні власники – громадяни України – навіть не мали можливості доступу до своїх ділянок. Приватизацію землі було здійснено таким чином, що переважна більшість приватних власників змушена була передати землі в оренду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці незалежності України 23.08.2004 р. К.: Преса України, 2004. 28 с.
2. Дбаючи про села ми забезпечуємо майбутнє. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні, присвяченому Дню працівників с/г 17.11. 2004 р. Економіка АПК. 2004. №11. С. 2–4.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF> (дата звернення: 29. 10.2023)
4. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.1992 № 2114-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-12#Text> (дата звернення: 25.09.2023)
5. Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» № 2163-ХІІ від 04.03.1992 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153507__595137 (дата звернення: 28.08.2023)
6. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 року № 2009-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)
7. Закон України «Про форми власності на землю» № 2073-ХІІ 30.01.1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)
8. Закон України «Щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18.01.2001 № 2242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-14#Text> (дата звернення: 17.09.2023)
9. Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» від

17.10.1990 № 400-XII. URL:

https://kodeksy.com.ua/pro_prioritetnist_sotsialnogo_rozvitku_sela_ta_agropromi_slovogo_kompleksu_v_narodnomu_gospodarstvi.htm (дата звернення:

28.10.2023)

10.Звернення Президента України Леоніда Кучми до Верховної Ради України 4 квітня 1995 року. Голос України. 1995. 6 квіт. С. 3–8.

11.Земельний кодекс України : Закон від 18.12.1990 № 561-XII.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12#Text> (дата звернення: 25.09.2023)

12.Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28.06.2023)

13.Концепція Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/536-2005-%D1%80> (дата звернення: 15.07.2023)

14.Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи: у 2 т. / Л. Д. Кучма; упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. Т. 1: Вірю в український народ. 1994–1999. Київ, 2001. 454 с.

15.Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи: у 2 т. / Л. Д. Кучма; упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. Т. 2: Україна – європейська держава. 1999-2001. Київ, 2001. 367 с.

16.Кучма Л. Д. Зламане десятиліття. Київ: Інформаційні системи, 2010. 558 с.

17.Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки 1994–2004 роки: доп. та виступи Президента України: офіц. док.: у 2 кн. / Л. Д. Кучма. Київ : Либідь, 2008.: Кн. 1: Подолання кризи радикальні економічні реформи 1994-1999 роки. Київ, 2008. 520 с.; Кн. 2: Утвердження механізмів сталого

розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ 2000–2004 роки. Київ, 2008. 544 с.

18. Кучма Л. Д. Про найголовніше. Київ, 1999. 351 с.

19. Кучма Л. Д. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2004. 379 с.

20. Кучма Л. Д. Україна: шляхом реформ: вибрані виступи / Л. Д. Кучма; упоряд. В. В. Медведчук. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 441 с.

21. Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 28.08.2023)

22. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». Офіц. вид. К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. 470 с.

23. Послання Президента України до Верховної ради України. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U276A_00 (дата звернення: 05.10.2023)

24. Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» 13 березня 1992 року № 2200-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text> (дата звернення 25.09.2023)

25. Постанова Верховної ради України «Про доповідь Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики» від 19 жовтня 1994 року № 216/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.10.2023)

26. Про заходи щодо економічної стабілізації та стимулювання виробництва: позачергове послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України 19 листопада 1998 року. К.: Україна, 1998. 31 с.

27. Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність: виступ Президента України Л. Д. Кучми на нараді з питань агропромислового комплексу 10 січня 1997 р. Київ, 1997. 23 с.

28. Творення держави – справа кожного з нас: доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяч. 8-й річниці Незалежності України, 23 серпня 1999 р. Київ : Київська правда, 1999. 23 с.

29. Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 року N 1529/99 URL: https://ips.ligazakon.net/document/U1529_99 (дата звернення: 27.09.2023)

30. Указ Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/430/94>. (дата звернення: 07.10.2023)

31. Указ Президента України «Про затвердження Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі держадміністрацію». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/760/95/ed19950821>. (дата звернення: 7.10.2023)

32. Указ Президента України від 8 серпня 1995 року № 720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text> (дата звернення: 27.09.2023)

33. Абсава Л.О., Покотилова В.І. Бідність в Україні: тенденції, фактори, шляхи подолання. Економіка і держава. Київ, 2012. № 1. С. 17–21.

34. Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, ефективність. / Гадзало Я., Саблук П., Лупенко Ю., Федоров М. Економіка АПК. 2021. №

28(7). URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.2021070> (дата звернення: 28.08.2023)

35.Баланюк І. Ф., Іванюк Т. Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. Економіка АПК. 2020. № 1. С. 111–120.

36.Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 1999. 848 с.

37.Бойко О. Д. Національне господарство України: етапи розвитку. Велика українська енциклопедія. URL: <http://surl.li/khluw> (дата звернення: 29.10.2023)

38.Болгарова Н. К. Розвиток земельних відносин на сучасному етапі. Економіка АПК. 2004. №2. С. 29–33.

39.Бородина Е. Аграрная политика Украины: Истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации. Экономика Украины. 2008. № 10. С. 94–111.

40.Бураковський І. Якими були економічні реформи за часів Леоніда Кучми. URL: <https://espresso.tv/yakimi-buli-ekonomichni-reformi-za-chasiv-leonida-kuchmi> (дата звернення: 10.10.2023)

41.Вівчаренко О. А. Приватизація землі – це, зазвичай, велике грабіжництво: відбирають у народу і віддають багатіям. Ювілейний збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Кульчицького з нагоди 100-річчя від дня народження / за ред. І. Й. Бойка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 108-114.

42.Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К., 2004. 552 с.

43.Вінічук М. В. Теоретичні аспекти соціально-економічного розвитку у період трансформацій. Науковий вісник НЛТУ України. 2013. Вип. 23.14. С. 126-136.

44.Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. 544 с.

45. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа: міфи і істина. Економіка АПК. 2003. №9. С. 12–14.
46. Гайдуцький П. Сага про українські реформи. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/saga-pro-ukrayinski-reformi-285303.html> (дата звернення: 11.11.2023)
47. Гальчинський А. Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності). URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (дата звернення: 8.07.2023)
48. Ганначенко С. Л. Світовий ринок агропродовольства на сучасному етапі розвитку: перспективи для України. Економіка і прогнозування. 2010. № 1. – С. 142–153.
49. Голян В. Институциональные разрывы земельной реформы в Украине. Економіст. 2012. № 3. С. 7–11.
50. Дюк А. А. Соціально-економічна результативність підприємницького господарювання у розвитку села: аспект зайнятості. Підприємництво та інновації, 2020. №11-1. С. 80–87.
51. Економіка України за 1991–2009 роки / за заг. ред. акад. НАН України В.М.Гейця [ін.] ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. К. : Держкомстат України, 2010. 112 с
52. Земельна реформа. Питання і відповіді. К., 2001. 144 с.
53. Іваненко Е. Село, крестьяне и аграрная реформа. Социология: Теория, методы, маркетинг. Киев, 2007. № 2. С. 128–149.
54. Иоффе Ю. Один на один системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. Луганск : Лугань, 1995. 304 с.
55. Іваненко О. О. Село, селяни та аграрна реформа: український варіант. Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 128-149.
56. Ігнатенко М. М. Аграрний сектор України за час президентства Л.Кучми : стан розвитку та тенденції змін. Грані. 2017. № 9(10). С. 93-97.

57. Іншина А. О. Наслідки аграрної реформи для України. Сучасний стан і перспективи розвитку обліку, аналізу та фінансового забезпечення підприємств агропромислового виробництва: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 листопада 2017 р./ Харк. нац. аграр. ун-т. Харків : ХНАУ, 2017. С. 225-227.

58. Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. 432 с.

59. Киристюк С.В. Нові виклики для аграрного сектора у світлі формування зони вільної торгівлі Україна – ЄС. Економіка і прогнозування. 2010. № 1. С. 130–141.

60. Ковалів О. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ : ДІА, 2016. 416 с.

61. Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 29.06.2023)

62. Коріненко П. С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль : ТНПУ, 2015. 496 с.

63. Корнієнко В. О. Україна в Європі і світі : [онлайн-гід з питань євроатлантичної інтеграції] : навчальний посібник. Вінниця : ВНТУ, 2017. 147 с.

64. Кушмаєва В. В. Державна політика реформування аграрного сектору економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2009. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=68> (дата звернення: 28.06.2023)

65. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: Інституц. засади / Ін-т економіки та прогнозування НАН України. Чернівці : Рута, 2006. 343 с.

66.Марченко С. Д. Законодавчі засади початкового періоду аграрної реформи в Україні (1990–1994 рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2019. Вип. 143. С. 93–97.

67.Мельник Т. О. Економіка України в період незалежності: втрати, прорахунки і перспективи розвитку. Актуальні проблеми економіки. 2012. № 8. С. 42–49.

68.Могильний О. М. Аграрна політика: Нові виклики і випробування. Економічна наука. 2008. № 9. С. 17–21.

69.Мороз С. М. Проблеми та перспективи сільського розвитку в Україні. Економіка, фінанси, право. Київ, 2007. № 9. С. 3–12.

70.Мороз О. О. Історія аграрних реформ в Україні. Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2004. № 4. С. 9-17.

71.Незалежність в цифрах. Як змінилася економіка України за 30 років. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/nezavisimost-tsifrah-izmenilas-ekonomika-1629802576.html> (дата звернення: 15.09.2023)

72.Неклюдов Є. С. Реформи Л. Кучми для подолання тіньового сектору та побудови ринкової економіки в Україні. Економічні та соціальні аспекти розвитку України на початку ХХІ століття. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції 11-13 жовтня 2018 р. Одеса: Одеська національна академія харчових технологій, 2018. С. 76–80.

73.Онищенко А., Юрчишин В. Сельское хозяйство, село и крестьянство Украины в зеркале постсоветской аграрной политики. Экономика Украины. Киев, 2006. № 1. С. 4–13.

74.Організація аграрних формувань та ефективність їх діяльності в період економічних реформ. Економіка АПК. 2004. №11. С. 16-17.

75.Основи агробізнесу / за ред. К. В. Поліщука. Київ, 2003. 390 с.

76.Пальшков К. Є. Легіслатури Л.М. Кравчука та Л.Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 194–201.

77.Петруха С. В., Стахов Б. В. Сучасні виклики сталому розвитку аграрного сектору економіки України: теоретико-концептуальні аспекти. Агросвіт. 2020. № 8. С. 49-71.

78.Ревуцька А. О., Котвицька Н.М. Історичний аспект трансформаційних процесів в аграрному секторі та його наслідки для України. Причорноморські економічні студії. 2017. № С. 5–8.

79.Ринкові реформи в Україні: досягнення і невдачі. URL: <https://buklib.net/books/25781/> (дата звернення: 30.09.2023)

80.Розбудова ринкової економіки в Україні / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київ, 2021. 99 с.

81.Розвиток земельних відносин в аграрній сфері : монографія / [М. М. Федоров, В. Я. Месель-Веселяк, О. В. Ходаківська та ін.] ; за ред. Лупенка Ю. О., Ходаківської О. В. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 с.

82.Сакаль О. В., Третяк Н. А. Ретроспективний аналіз земельної реформи в Україні. Економіка природокористування і охорони довкілля : зб. наук. пр. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. С. 105–115.

83.Соціально-економічне становище сільських територій України (1990–2014 роки) : кол. монографія [у 2-х т.]. Т. 1. / [І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М. К. Орлатий та ін.] Київ : НАДУ. 2016. 440 с.; Т. 2. / [І. М. Демчак, Ю. О. Лупенко, М.К. Орлатий та ін.] Київ : НАДУ. 2016. 440 с.

84.Стан економіки України. URL: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1991-2010_stan-ekonomiky-1991-1998 (дата звернення: 15.07.2023)

85.Стан сільського господарства в 1990-ті роки. URL: <https://mtt.in.ua/stan-silskogo-gospodarstva-1990-ti/> (дата звернення: 15.07.2023)

86.Стратегія Леоніда Даниловича Кучми – Президента України 1994-2005 рр. щодо реформування аграрного сектору економіки України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров. Економіка АПК. 2013. № 10. С. 139-146.

87. Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (м. Київ, 26–27 лют. 2009 р.) / редкол.: П. Т. Саблук та ін. Київ : ІАЕ, 2009. 518 с.

88. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : навч. посіб. Київ : Аграрна наука, 2002. 280 с.

89. Україна: 30 років на європейському шляху / Ю. Якименко, А. Биченко, В. Замятін [та ін.] ; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Київ : Заповіт, 2021. 392 с.

90. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуторов та ін.] ; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. К., 2012. 56 с.

91. Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я. Реформування земельних відносин і механізм їх регулювання. Розвиток форм господарювання на селі : наук. вид. / [В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік та ін.]. Київ : Урожай. 1993, С. 28–39.

92. Хрономаркери економічного розвитку незалежної України. URL: <http://surl.li/jfrjm> (дата звернення: 14.08.2023)

93. Шабала Я. М. Аграрна реформа і розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині (1991–2009 роки). Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2009. С. 298–302.

94. Шкабко С. Економічна політика Леоніда Кучми (1994 – 1999 рр.): спроби реформ. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2014. № 120. С. 61–64.

95. Шкабко С. І. Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975-2005 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 254 с.

96. Шубравська О.В. Агропродовольчий сектор в умовах кризи: основні тенденції та виклики розвитку. Економіка і прогнозування. 2009. № 3. С. 99–110.

97. Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні. Вісник КНЕТУ. 2010. № 4. С. 123-134.

98. Юрій С.М. Податкова система України: становлення та розвиток. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64 (дата звернення: 17.06. 2023)

99. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

100. Korinenko P., Padalka S., Varodi N. Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts. Український історичний журнал. 2021. Число 1. С. 84–97.

101. Kovaliv O.I., Aleknavičius A.P. Substantiation of the Ways for Achievement of the Land Reform in Ukraine Under the Modern Conditions. Rural development 2013 the sixth international scientific conference proceedings, Aleksandras Stulginskis University Akademija, Kaunas district, Lithuania, 2013. Volume 6, Book 3. P. 332–336

102. Robert S. Kravchuk. Kuchma as Economic Reformer. Problems of Post-Communism. 2005. Vol. 52:5. P. 48–58.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена дослідження аграрних перетворень в Україні у період 1994-2004 років. Метою дослідження є аналіз передумов та причин проведення аграрної реформи президентом Л. Кучмою, вивченні специфіки реформування, висвітленні засад, шляхів, механізмів та фактично реалізованих заходів з реформування аграрного сектора України, їх наслідків.

У роботі досліджено особливості розвитку аграрного сектору напередодні проведення його перетворень, охарактеризовано особливості процесів системної перебудови аграрного сегмента економіки, висвітлено та обґрунтовано позитивні та негативні сторони аграрних перетворень. Досліджено, що результатом аграрних перетворень є поява приватної власності на землю, зменшення втручання держави у цю сферу, розвиток вільного ринку агропродукції, що допомогло сільському господарству піднятися в ефективності та прибутковості, але приватизацію землі було здійснено таким чином, що переважна більшість приватних власників змушена була передати землю в оренду.

Ключові слова: аграрні перетворення, сільське господарство, земельна реформа, аграрний сектор, Леонід Кучма.

SUMMARY

The diploma thesis is dedicated to the study of agrarian transformations in Ukraine during the period 1994-2004. The aim of the research is to analyze the prerequisites and reasons for the implementation of the agrarian reform by President L. Kuchma, study the specifics of the reform, highlight the principles, methods, mechanisms, and the actual measures taken to reform the agrarian sector of Ukraine, as well as their consequences. The work explores the reasons and prerequisites for carrying out the agrarian reform, highlights the peculiarities of the development of the agrarian sector on the eve of its transformations, describes the features of the processes

of systemic restructuring of the agrarian segment of the economy, and highlights and justifies the positive and negative aspects of agrarian transformations. The study found that the result of agrarian transformations is the emergence of private land ownership, a reduction in state intervention in this sphere, and the development of a free market for agricultural products, which helped agriculture to increase efficiency and profitability. However, the privatization of land was carried out in such a way that the vast majority of private owners were forced to lease out their land.

Keywords: agrarian transformations, agriculture, land reform, agrarian sector, Leonid Kuchma.